

**O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina
uperenih protiv određenih grupa**

Ton Zwaan

Centar za proučavanje holokausta i genocida

Univerzitet u Amsterdamu /
Holandska kraljevska akademija nauka i umetnosti

Novembar 2003.

Sadržaj

Uvod.....	3
1. Konceptualizacija: definicije i rasprave.....	6
2. Rat, građanski rat i zločini genocida.....	11
3. Kriza i zločini genocida.....	12
4. Političko rukovodstvo, država i zločini genocida.....	14
5. Proces genocida, planiranje i “podela poslova”.....	17
6. Zločini i ideologija genocida.....	21
7. Žrtve.....	25
8. Rezime.....	30

Uvod

Osnovni cilj ovog izveštaja je da se obezbede instrumenti za analizu, uz pomoć kojih će čitalac moći da shvati na koji način u ljudskom društvu može doći do genocida i drugih masovnih zločina koji su upereni protiv određenih grupa. Izveštaj počinje od istorijskog i sociološkog aspekta nekih od glavnih procesa i uzročnih mehanizama, koji su u prošlosti doveli do toga da takvi zločini budu počinjeni. Izveštaj je sastavljen na zahtev Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Međutim, on se ne bavi pitanjem da li je u bivšoj Jugoslaviji bilo genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa. Zaključci koji su izvedeni u ovom izveštaju zasnivaju se na istraživanju u vezi sa navodnim genocidima koji su počinjeni na drugim mestima, izvan Bosne i Hercegovine. Tužilaštvo je od mene tražilo da isključim svako pominjanje Bosne. Iz Tužilaštva su mi stavili do znanja da će to omogućiti /sudskom/ Veću da uzme u obzir saznanja koja postoje u vezi sa genocidom i odluči o tome kako da ta saznanja primeni na činjenice vezane za ovaj slučaj, bez ikakvog rizika vezanog za moje mišljenje o onome što bi mnogi, za jedan deo ovog **slučaja**, smatrali “konačnim pitanjem”.

Svrha ovog izveštaja nije da ospori postojeću pravnu definiciju genocida niti da pokuša da izađe izvan njenih okvira. Njegov jedini cilj jeste da se rezimiraju, sintetišu i u sažetom obliku predstave neki od opštih nalaza i uvida do kojih se došlo u oblasti ‘proučavanja genocida’ tokom proteklih dvadesetak godina.

Proučavanje genocida sa aspekta istorijskih i društvenih nauka, koje postepeno dobija svoj oblik od početka 1980-ih godina i širi se još i danas, uglavnom je proisteklo iz dve vrste studija.

- S jedne strane, broj detaljnih i temeljnih studija u vezi s određenim slučajevima genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa, koji su se desili u istoriji, znatno se povećao tokom proteklih decenija. Tu posebno mesto imaju studije koje se bave genocidom nad Jermenima, koji je počinjen u Osmanlijskom carstvu, za vreme Prvog svetskog rata, zatim progonima Jevreja i genocidom nad njima u Nemačkoj, kao i u okupiranoj Evropi, u periodu između 1933. i 1945. godine, genocidom u Kambodži, za vreme režima Crvenih Kmera, u periodu između 1975. i 1979. godine, i, na kraju, genocidom u Ruandi, 1994. godine.¹

¹ Vidi, na primer, Vahakn N. Dadrian, *The History of Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* /kao u originalu/ (Istorija genocida nad Jermenima: etnički sukob od Balkana preko Anadolije do Kavkaza) (Njujork/Oksford: Berghahn Books, 1997, drugo izdanje (1995)); (prije) Richard G. Hovannisian, *Remembrance and Denial. The Case of Armenian Genocide* (Sećanje i poricanje: slučaj genocida nad Jermenima), (Detroit: Wayne State U.P., 1999); Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Uništenje Jevreja u Evropi), (Njujork: Harper & Row, 1984 (1961)); Michael R. Marrus, *The Holocaust in History* (Holokaust kroz istoriju), (London: Weidengeld & Nicolson, 1988); Omer Bartov, *Murder in Our Midst, The Holocaust, Industrial Killing, and Representation* (Ubistvo među nama, holokaust, ubijanje teškim fizičkim radom i predstavljanje), (Njujork/Oksford: Oxford U.P., 1996); David Chandler, *The Tragedy of Cambodian History. Politics, War, and Revolution since 1945* (Tragedija u istoriji Kambodže: politika, rat i revolucija od 1945. godine), (New Haven/London: Yale U.P., 1991); Ben Kiernan, *The Pol Pot Regime. Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge 1975-79* (Režim Pola Pota: rasa, moć i genocid u Kambodži, za vreme vlasti Crvenih Kmera, 1975-1979), (New Haven/London: Yale U.P., 2002, drugo izdanje); Gérard Prunier, *The Rwanda Crisis. History of a Genocide* (Krizu u Ruandi: istorija jednog genocida), (London: Hurst & Co., 2002 (1995)); Alison de Forges: “*Leave None to Tell the Story*”. *Genocide in Rwanda* (Ne ostaviti nikoga /u životu/ da ispriča šta se desilo - Genocid u Ruandi), (Njujork/London: Human Rights Watch, 1999).

Međutim, sve više su se ispitivali i mnogo manje poznati slučajevi.² Većinu ovih studija napisali su historičari i one se zasnivaju na rezultatima detaljnog istraživanja dokumentarnih i usmenih historijskih izvora.

- S druge strane, sve je više stručnjaka za društvene nauke, koji, polazeći od svojih disciplina i kroz primenu različitih teorijskih pristupa, proučavaju (aspekte) genocida i drugih zločina uperenih protiv određenih grupa. Među njima su politikolozi, sociolozi i antropolozi, kao i kriminolozi, psiholozi i psihijatri.³ Pored toga, postoji ogromna literatura, čiji su autori osobe koje su preživele genocid, očevici i posmatrači, a ima i izuzetno dobrih studija koje se bave različitim aspektima ove teme, čiji su autori dobro obavješteni novinari, pravnici i pripadnici drugih profesija.⁴

Prema tome, oblast proučavanja genocida se, na razne načine, može s pravom nazvati interdisciplinarnom. Na kraju, zahvaljujući sve većoj dostupnosti mnogih konkretnih i detaljnih proučavanja pojedinačnih slučajeva, kao i sve boljim teorijskim uvidima u procese genocida, u različitim periodima i na različitim mestima, omogućena je izrada sve više komparativnijih studija, koje su uglavnom napisane iz historijsko-sociološkog ugla gledanja.⁵

² Vidi, na primer, Mark Levene i Penny Roberts, *The Massacre in History* ("Pokolj kroz istoriju"/ (Njujork/Oksford: Berghahn Books, 1999), i Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny, *Century of Genocide. Eyewitness Accounts and Critical Views* ("Vek genocida: svedočenja očevidaca i kritički osvrti"/, (Njujork/London: Garland Publishing, Inc., 1997), u kojima je dokumentovano četrnaest slučajeva.

³ Na primer, Barbara Harff i Ted Robert Gurr: "Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945" ("Ka empirijskoj teoriji genocida i političkih ubistava: utvrđivanje i merenje slučajeva od 1945. godine"/, *International Studies Quarterly*, (1988), /br/ 32, str. 359-371; Frank Chalk i Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies* ("Istorija i sociologija genocida: analize i studije slučajeva"/, (New Haven/London: Yale U.P., u saradnji sa Institutom za proučavanje genocida iz Montreala, 1990); Helen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective* ("Posmatranje genocida iz sociološkog ugla"/, (London: Sage Publications, 1993); (pri) Alexander Laban Hinton, *Genocide: An Anthropological Reader* ("Genocid: antropološki pregled"/, (Malden, Mass./Masačusec//Oxford: Blackwell, 2002); (pri) Alexander Laban Hinton, *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide* ("Razarajuća razlika: antropologija genocida"/, (Berkeley/London: University of California Press, 2002); Alex Alvarez, *Governments, Citizens, and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach* ("Države, građani i genocid - komparativni i interdisciplinarni pristup"/, (Bloomington: Indiana U.P., 2001); Erich Fromm, *The Anatomy of Human Destructiveness* ("Anatomija ljudske destruktivnosti"/, (Harmondsworth: Penguin, 1982 (1974)); Ervin Straub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence* ("Koreni zla: poreklo genocida i drugih oblika grupnog nasilja"/, (Kembriđž/Njujork: Cambridge U.P., 1989); Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide* ("Nacistički lekari: ubijanje primenom medicinskih eksperimenata i psihologija genocida"/, (London: Macmillan, 1986).

⁴ Dve takve studije, koje su nedavno objavljene, su: Samantha Power: "A Problem from Hell". *America and the Age of Genocide* ("Problem iz pakla": Amerika i doba genocida"/, (Njujork: Basic Books, 2002); Nicolaus Mills i Kira Brunner, *The New Killing Fields. Massacre and the Politics of Intervention* ("Nove oblasti ubijanja: masakr i politika intervencije"/, (Njujork: Basic Books, 2002).

⁵ Neke od najvažnijih studija su sledeće: Leo Kuper, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century* ("Genocid i njegova primena u političke svrhe u dvadesetom veku"/, (Harmondsworth: Penguin, 1981); Robert F. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* ("Revolucija i genocid: o poreklu genocida nad Jermenima i holokausta"/, (Čikago/London: University of Chicago Press, 1992); Alex Alvarez, *Governments, Citizens, and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach* ("Države, građani i genocid - komparativni i interdisciplinarni pristup"/, (Bloomington: Indiana U.P., 2001); Norman Naimark, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* ("Plamen mržnje: etničko čišćenje u Evropi dvadesetog veka"/, (Kembriđž, Mass./Masačusec//London: Harvard U.P., 2001); Eric D. Weitz, *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation* ("Vek genocida: utopija rase i nacije"/, (Prinston/Oksford: Princeton U.P., 2003); (pri) Robert Gellately i Ben Kiernan, *The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective* ("Avet genocida: masovno ubistvo iz historijskog ugla"/, (Njujork/Kembriđž: Cambridge U.P., 2003).

Bez ikakve namere da kažemo da je oblast genocida u potpunosti proučena, ipak bi se moglo reći da su ta proučavanja dobila svoju formu tokom proteklih decenija, zahvaljujući trudu (sada već) starijih (ili penzionisanih) istraživača i istaknutih autora, kao što su Raul Hilberg, Leo Kuper, Frank Chalk, Kurt Jonassohn, Helen Fein, Robert Melson, Irving Louis Horowitz, Omer Bartov, Yehuda Bauer, Israel Charny, Ervin Staub, Norman Naimark i drugi, jer se rezultati njihovog istraživačkog rada i onoga što su napisali i dalje smatraju veoma značajnim, a danas mnogi mlađi stručnjaci novim studijama daju svoj doprinos ovoj oblasti.

Njihov rad takođe čini osnovu na kojoj je ovaj izveštaj sastavljen.

Redovno se organizuju međunarodne naučne konferencije na temu genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa, postoji više stručnih organizacija stručnjaka koji se bave proučavanjem ove oblasti, kao i dva vodeća stručna časopisa: "Holocaust and Genocide Studies" /kao u originalu/ i "Proučavanje holokausta i genocida" i "Journal of Genocide Research" /kao u originalu/ i "Časopis istraživanja genocida". Još uvek raste interesovanje naučnika, političara i javnog mnjenja za ovu temu doprinelo je osnivanju instituta i centara za dalje proučavanje ove oblasti, u većem broju zemalja zapadne Evrope i severne Amerike, a mnogi profesori istorije i društvenih nauka trenutno drže kurseve na ovu temu, na mnogim univerzitetima.

Centar za proučavanje holokausta i genocida osnovan je u Holandiji relativno skoro. Centar je zvanično otvoren 8. septembra 2003. godine, javnom manifestacijom koja je održana u auli Univerziteta u Amsterdamu. Nastao kao rezultat zajedničke inicijative Univerziteta u Amsterdamu (UvA) /kao u originalu/, Holandskog instituta za ratnu dokumentaciju (NIOD) /kao u originalu/ i Holandske kraljevske akademije nauka i umetnosti (KNAW) /kao u originalu/, ovaj centar se uglavnom finansira sredstvima holandske vlade.

Osnivači centra bili su vođeni idejom o tome da je Holandiji potreban centar u kojem će se na jednom mestu prikupljati i dalje razvijati akademsko i stručno znanje vezano za Shoah /kao u originalu/ /holokaust/ i druge oblike genocida, te da je akademskim predavanjima na ovu temu potrebno sistematski posvetiti pažnju, kao i da takav centar može da pruži novi podsticaj nivou obaveštenosti javnosti i javnim raspravama o ovom vrlo ozbiljnom i duboko problematičnom pitanju. Taj novoosnovani Centar za proučavanje holokausta i genocida ima četiri zadatka, a to su: akademska istraživanja, predavanja na univerzitetu, podsticanje interesovanja javnosti i javnih rasprava, kao i doprinos budućim programima za "obuku predavača" za ovu temu.⁶

⁶ Akademska osoblje centra trenutno broji četiri člana: jednog redovnog profesora i direktora centra, dr Johannesu Houwinka ten Catea, i tri honorarna vanredna profesora, dr Nanci Adler, dr Karela Berkhoffa i autora ovog izveštaja, dr Tona Zwaana. Istoričar Johannes Houwink ten Cate je stručnjak za Shoah /kao u originalu/ /holokaust/ u zapadnoj Evropi, a naročito u Holandiji. Njegovo uvodno predavanje (održano 8. maja 2003) upravo se pojavilo u štampi, pod naslovom: *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar* /kao u originalu/ ("Naziv zločina i ličnost 'Shreibtschtätera' /kao u originalu/"), (Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2003). Istoričari Nanci Adler i Karel Berkhoff oboje su stručnjaci za istočnu Evropu 20. veka, a posebno za bivši Sovjetski Savez/Rusiju. Nanci Adler je nedavno objavila delo: *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System* i "Čovek koji je preživeo Gulag: izvan sovjetskog sistema" (New Brunswick, Njujork/London: Transaction Publishers, 2002); Delo Karela Berkhoffa, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* i "Žetva očaja: život i smrt u Ukrajini za vreme vladavine Nacističke", pojavile se na proleće 2004. godine (Harvard University Press). Sociolog i antropolog Ton Zwaan nedavno je objavio komparativnu studiju, pod nazivom, *Civilising en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* /kao u originalu/ ("Civilizacija i odsustvo civilizacije: proučavanje načina formiranja države i nasilja, nacionalizma i progona"), (Amsterdam: Boom, 2001), koja sadrži studije slučajeva o genocidu nad Jermenima, progonu Jevreja u Nemačkoj, u periodu između 1933. i 1939. godine, i o raspadu Jugoslavije, u periodu između 1985. i 1995. godine.

O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa

1. Konceptualizacija: definicije i rasprave

1. Otkako je po prvi put upotrebljen, 1944. godine, u knjizi pravnog stručnjaka Raphaela Lemkina, *Axis Rule in Occupied Europe* /"Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi"/, izraz "genocid" postao je uvrežen i ušao je u široku upotrebu. Međutim, ispostavilo se da je taj pojam izuzetno složen i težak i da u sebi sadrži različita značenja. Godinama je ovaj pojam bio predmet rasprave političara i diplomata, pravnika i pravnih stručnjaka, historičara i stručnjaka za društvene nauke, kao i raznih drugih intelektualaca i šire javnosti. Tokom tih rasprava, istaknuti su neki aspekti genocida i srodnih masovnih zločina, dok su neki drugi njihovi aspekti ostali uglavnom neistraženi. U nekim slučajevima je ovaj pojam proširivan, a u nekima sužavan. Kao što je predstavljeno u masovnim medijima, u javnim raspravama se taj pojam ponekad koristio u dosta slobodnom značenju, dok se, u nekim drugim situacijama, opet koristio u strogo ograničenom smislu. Značenje ovog pojma iznova se preispitivalo sa svakim novim slučajem navodnog genocida, koji je počinjen nakon 1945. godine. Bez obzira na izvesno šire slaganje stručnjaka za ovu oblast oko osnovnog značenja pojma "genocid", još i danas se vode rasprave o najprikladnijoj definiciji i konceptualizaciji.⁷ Može se zaključiti da značenje ovog pojma još uvek nije u potpunosti utvrđeno, osim u slučajevima u kojima postoji strogo utvrđena pravna koncepcija.
2. Prvobitno je Lemkin, u nekoliko svojih priloga na ovu temu, stremio ka dosta širokoj koncepciji genocida. U svojoj knjizi iz 1944. godine, on je, na primer, rekao:

"U opštem smislu, genocid nužno ne podrazumeva neposredno uništenje jedne nacije, osim kada je ono izvršeno masovnim ubijanjem svih pripadnika jedne nacije. Umesto toga, njegova svrha je da označi organizovani plan, koji podrazumeva različite postupke koji imaju za cilj uništenje osnovnih temelja života nacionalnih grupa (...) /kao u originalu/ Ciljevi takvog plana bili bi raspad političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnih osećanja, religije, Fiğ /kao u originalu/ ekonomskog postojanja nacionalnih grupa, kao i uništenje lične bezbednosti, slobode, zdravlja, dostojanstva, pa čak i života pojedinaca koji pripadaju tim grupama."⁸

⁷ Od nedavno objavljenih rasprava, vidi: Alex Alvarez, *Governments, Citizens, and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach* /"Države, građani i genocid - komparativni i interdisciplinarni pristup"/, (Bloomington: Indiana University Press, 2001), str. 28-55; Eric D. Weitz, *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation* /"Vek genocida: utopija rase i nacije"/, (Princeton/Oksford: Princeton University Press, 2003), str. 8-15; i (priir) Steven L.B. Jensen, *Genocide: Cases, Comparisons and Contemporary Debates* /"Genocid: slučajevi, poređenja i savremene rasprave"/, (Kopenhagen: Danski centar za proučavanje holokausta i genocida, 2003).

⁸ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe* /"Vladavina sila Osovine u okupiranoj Evropi"/, (Washington, D.C.: Karnegijeva zadužbina za mir u svetu, 1944), str. 79.

Nekoliko godina kasnije, 1947. godine, on je napisao jedan članak, u listu *American Journal of International Law* /kao u originalu/ /"Američki časopis za međunarodno pravo"/:

"(...) /kao u originalu/ zločin genocida obuhvata svakojaka dela, uključujući ne samo lišavanje života, već i sprečavanje života (putem abortusa, sterilizacije), kao i postupke koji u znatnoj meri ugrožavaju život i zdravlje (veštački izazvane infekcije, /teranjem na/ rad do smrti u posebnim logorima, namerno razdvajanje porodica u cilju raseljavanja.../kao u originalu/)." ⁹

3. Otrprike u isto vreme, većalo se unutar nekoliko odbora u Ujedinjenim nacijama, što je, na kraju, doprinelo da se donese Konvencija Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je Generalna skupština UN-a usvojila 9. decembra 1948. godine, a prema nedavnim podacima, do sada su tu konvenciju prihvatile 142 zemlje.¹⁰ Kao što je opštepoznato, u članu 1 Konvencije se potvrđuje da genocid, "bilo da je počinjen u miru ili u ratu, po međunarodnom pravu predstavlja zločin, koji se one potpisnice, /primedba/ T.Z.-a /Tona Zwaana/ ģ obavezuju da će sprečiti i kazniti", dok, prema definiciji iz člana 2, "genocid" predstavlja:

"svaki od sledećih postupaka koji su počinjeni u nameri da se, u celini ili delimično, uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa, kao takva: (a) ubijanje pripadnika grupe; (b) nanošenje teških telesnih ili psihičkih povreda pripadnicima grupe; (c) namerno nametanje toj grupi uslova za život za koje je smišljeno da će dovesti do njenog potpunog ili delimičnog fizičkog uništenja; (d) uvođenje mera koje imaju za cilj da spreče rađanje /potomstva/ u toj grupi; (e) namerno premeštanje dece iz te grupe u neku drugu grupu."

4. U godinama posle toga, istoričari i stručnjaci za društvene nauke, koji su se bavili proučavanjem genocida, razmišljali su o načinu na koji je Konvencija nastala, a bilo je dosta rasprava o prednostima i nedostacima definicije "genocida", onako kako je sročena u Konvenciji. Jedan od njih, pravnik i sociolog Leo Kuper, istakao je da je Konvencija o genocidu iz 1948. godine stvorena u prilično snažno ispolitizovanoj atmosferi, u trenutku kad su počeli da se pomaljšaju prvi obrisi hladnog rata. Tokom pripremnih razmatranja, vladala su dosta oprečna mišljenja koja su se ticala suštinske prirode tog zločina, grupa koje bi trebalo zaštititi, pitanja umišljaja, uključivanja kulturnog genocida u ovaj pojam, problema sprovođenja zakona i kažnjavanja, kao i toga koji stepen uništenja bi mogao da se smatra genocidom.¹¹
5. Kuper, koji se u svom delu uglavnom držao definicije genocida iz Konvencije, i pored toga je tvrdio da je ta ista definicija ponekad previše ograničena za istoričare i stručnjake za društvene nauke, koji pokušavaju da shvate i objasne genocid i druge masovne zločine uperene protiv određenih grupa. On smatra da je glavni propust napravljen time što su političke grupe isključene iz spiska zaštićenih grupa. Mnogi stručnjaci koji se bave proučavanjem ove oblasti izneli su isti argument, ponekad

⁹ Raphael Lemkin: "Genocide as a Crime Under International Law" /"Genocid kao oblik zločina po međunarodnom pravu"/, *American Journal of International Law*, /br/ 41, (1947), str. 147.

¹⁰ Eric D. Weitz, *A Century of Genocide*, /"Vek genocida"/, (Prinston, 2003), str. 9.

¹¹ Leo Kuper, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century* /"Genocid i njegova primena u političke svrhe u dvadesetom veku"/, (Harmondsworth: Penguin, 1981), str. 19-39, a naročito str. 24.

dodajući da isključivanje ekonomskih grupa (klasa) iz tog spiska predstavlja još jedan propust. U prilog ovoj tezi obično se iznose dva argumenta. S jedne strane, tvrdi se da su političke razlike često podjednako značajne kao rasne, nacionalne, etničke ili verske razlike tako da i one predstavljaju osnov za pokolj i uništenje. S druge strane, zločini genocida nad nacionalnim, etničkim, rasnim ili verskim grupama su, u opštem smislu, posledica političkog sukoba, ili su s njim tesno povezani, a, štaviše, ne mogu se objasniti bez pominjanja značajnih razlika u nivou (političke) moći koju imaju grupe koje su u taj sukob umešane. Iako su mnogi stručnjaci za genocid u svom radu prihvatili definiciju iz Konvencije, a gotovo svi oni uvažavaju značaj međunarodno prihvaćene definicije, drugi su predložili razne druge definicije i oblike konceptualizacije. To se može ilustrovati uz pomoć nekoliko primera.

6. Prema rečima dva poznata autora iz ove oblasti, Franka Chalka i Kurta Jonassohna, “genocid” se može definisati kao:

“(...) /kao u originalu/ oblik jednostranog masovnog ubijanja, u kojem država ili neki drugi organ vlasti namerava da uništi jednu grupu, kao što su ta grupa i pripadništvo njoj definisani od strane počinioca.”¹²

Jedan drugi poznati stručnjak za genocid, Helen Fein, potvrdila je da je “genocid”:

“(...) /kao u originalu/ kontinuirano i namerno delovanje počinitelja koje ima za cilj da neposredno ili posredno fizički uništi jednu zajednicu putem zabrane biološke i društvene reprodukcije pripadnika te grupe, koje se kontinuirano vrši bez obzira na to što se žrtva predala ili što od nje ne preti nikakva opasnost.”¹³

Još jedan stručnjak za genocid, Israel Charny, predložio je generičku definiciju “genocida”:

“(...) /kao u originalu/ masovno ubijanje velikog broja ljudskih bića, u slučaju kada se ne radi o vojnoj akciji protiv vojnih snaga zakletog neprijatelja, već u slučaju kada su žrtve u suštini nezaštićene i bespomoćne.”¹⁴

S druge strane, još jedan stručnjak za ovu oblast, Irving Louis Horowitz, “genocid” definiše kao:

“(...) /kao u originalu/ strukturalno i sistematsko uništavanje nedužnih ljudi od strane birokratskog državnog aparata.”¹⁵

¹² Frank Chalk i Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies* /”Istorija i sociologija genocida: analize i studije slučajeva/, (New Haven/London: Yale University Press, u saradnji sa Institutom za proučavanje genocida iz Montreala, 1990), str. 23.

¹³ Helen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective* /”Posmatranje genocida iz sociološkog ugla”, (London: Sage Publications, 1993), str. 24.

¹⁴ Israel Charny: “Toward a Generic Definition of Genocide” /”Ka generičkoj definiciji genocida”, u delu *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions* /”Konceptijske i istorijske dimenzije genocida”, prir. George J. Andreopolis, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994), str. 66.

¹⁵ Irving Louis Horowitz, *Taking Lives: Genocide and State Power* /”Oduzimanje života: genocid i državna vlast”, (New Brunswick: Transaction Publishers, 1997, četvrto izdanje), str. 21.

Kao primer za trenutno uobičajeno i laičko značenje pojma “genocid”, može se citirati definicija iz Websterovog rečnika: “Third New International Dictionary of the English Language”. Pod odrednicom “genocid” se navodi da “genocid” predstavlja:

“namernu primenu sistematskih mera (kao što su ubijanje, nanošenje telesnih ili psihičkih povreda, nehumani uslovi za život, sprečavanje rađanja), koje su smišljene da dovedu do istrebljenja jedne rasne, političke ili kulturne grupe ili do uništenja njenog jezika, religije ili kulture.”¹⁶

7. Mogli bi se citirati i mnogi drugi autori i izvori, ali iz tih primera će biti jasno da, iako su mnogi stručnjaci za ovu oblast obično usredsređeni na namerno masovno ubijanje i uništavanje nedužnih ljudi, kao osnovno značenje pojma “genocid”, oni takođe naglašavaju različite dimenzije genocidnog procesa u celini i skreću pažnju na njegove različite aspekte.
8. Ova raznolikost gledišta, sama po sebi, ne bi trebalo da čudi. Opšta koncepcija “genocida” odnosi se na čitav niz različitih slučajeva navodnih zločina genocida u stvarnom svetu, od kojih se svaki sastoji od (delimično) različitih i dosta složenih događaja i dešavanja u različitim zemljama i u različitim periodima, koje je često teško razumeti i objasniti. Ta složenost ispoljava se u samoj koncepciji, kao i u naučnim studijama ovih pojava, koje su urađene sa istorijskog i društvenog aspekta. Pored toga, pojam “genocida” daleko je od neutralnog, jer u sebi zapravo sadrži jako mnogo značenja i to u ljudskom, moralnom, političkom i pravnom smislu. Isto tako, budući da u osnovi podrazumeva različite oblike nasilja i masovnog ubijanja, mnogi ljudi na pojavu genocida obično reaguju snažnim emocijama i snažnim mišljenjima. Na kraju, genocid je svakako i zločin, koji je kažnjiv po međunarodnom pravu, a mnogi čak smatraju da je to najteži i najgnusniji oblik zločina u istoriji čovečanstva. Iz tog razloga je počiniocima genocida na svim nivoima odgovornosti obično jako stalo da se genocid zataška, da se drži u tajnosti, da se poriče, dok, s druge strane, žrtve imaju svako pravo na ostvarenje pravde, a preživeli s pravom zahtevaju da se njihova sudbina i njihovi gubici priznaju, tako da očekuju neku vrstu zadovoljenja i pravde. Stoga, nije ni čudo što se “genocid” može smatrati pojmom oko kojeg se vode mnoge rasprave.¹⁷
9. U vreme kada je iskovana reč “genocid” i kada su Lemkin i članovi raznih odbora Ujedinjenih nacija, koji su sastavili i formulisali Konvenciju, uložili prve napore da se taj fenomen konceptualizuje, stvaranju osnovnog okvira, na koji su sve uključene strane mogle da se pozovu, doprineli su nedavno završen svetski rat, nemački nacionalsocijalizam i njegova destruktivna politika, kao i ubijanje Jevreja, o kojem se, uzgred budi rečeno, tada daleko manje znalo nego danas. Iako je sâm Lemkin, u glavnim crtama, svakako bio svestan genocida nad Jermenima, koji se desio samo

¹⁶ Merriam-Webster, *Webster's Third New International Dictionary of the English Language, Unabridged* /Websterov treći novi međunarodni rečnik engleskog jezika, integralna verzija/, (Keln: Könemann, 1993), str. 947.

¹⁷ Uporedi Robert Gellately /kao u originalu/, Ben Kiernan: “The Study of Mass Murder and Genocide” /”Studija o masovnom ubistvu i genocidu”/, u, ibid. (prir), *The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective* /”Avet genocida: masovno ubistvo iz istorijskog ugla”/, (2003), str. 3-26; Ian Kershaw: “Afterthought. Some Reflections on Genocide, Religion and Modernity” /”Naknadno razmišljanje: nekoliko razmišljanja o genocidu, religiji i savremenosti”/, u delu, *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century* /U ime Boga: genocid i religija u dvadesetom veku/, (prir) Omer Bartov i Phyllis Mack, (Njujork/Oksford: Berghahn Books, 2001), str. 373-383.

- nekoliko decenija pre toga, uništavanje i istrebljenje Jevreja postalo je takoreći “standardni model” onoga što genocid, u suštini, predstavlja.
10. Kada se suoče s podacima u vezi sa drugim procesima genocida, koji su se desili u drugo vreme i na drugim mestima, mnogi ljudi, svesno ili nesvesno, obično upoređuju i “mere” te procese po ugledu na “standardni model”, o kojem je toliko toga sada već opštepoznato. Na to, samo po sebi, ne mogu se staviti nikakve primedbe, jer je uništavanje Jevreja od strane nemačkih nacionalsocijalista /Nacista/ nesumnjivo ipak bilo najsystematičniji pokušaj sprovođenja “totalnog” i “potpunog” genocida ikada počinjenog, pa, kao takvo, zaslužuje da se proučava, da se o njemu uvek i iznova raspravlja i u javnoj sferi treba stalno da mu se posvećuje pažnja. Međutim, neke primedbe mogu se staviti onda kada upoređivanje sa “standardnim modelom” otežava otkrivanje i priznavanje drugih procesa progona i genocida i kada to, implicitno ili eksplicitno, dovodi do zaključaka da ti drugi procesi “zapravo nisu ozbiljni” slučajevi genocidne politike ili da oni “samo delimično” predstavljaju genocid, ili onda kada to čak dovodi do direktnog poricanja da se u drugim slučajevima sprovodi politika genocida ili da je došlo do nekakvog oblika zločina genocida.¹⁸
 11. Da bi se suprotstavili ovakvom načinu rezonovanja, istaknuti stručnjaci za genocid su, u poslednjih nekoliko godina, naglašavali da se, prema rečima kriminologa Alexa Alvareza, “genocid pojavljuje u različitim oblicima i u različitom ruhu, a svaki od njih se odlikuje različitim ciljevima i pobudama”, i da “ti različiti ciljevi doprinose kreiraju različitim strategija i taktika”, koje se primenjuju u konkretnim slučajevima.¹⁹ Yehuda Bauer, na primer, smatra da je možda najbolje da se politike i procesi genocida posmatraju kao kontinuum, sa rasponom koji ide od slučajeva masovnog ubistva, preko različitih vrsta genocida, do svoje najveće krajnosti, koju predstavlja ubijanje Jevreja. Nekoliko godina pre toga, sličnu tvrdnju izneo je Robert Melson, koji smatra da je od suštinskog značaja da se prizna i potvrdi činjenica da se zločini genocida razlikuju po tome u kojoj meri je planirano da budu smrtonosni, kao i po tome kojih razmera su bili i koliko dugo su trajali.²⁰ Moglo bi se dodati da, uprkos tome što su Nacisti pokušali da izvrše “totalni” genocid nad Jevrejima, oni u tome ipak nisu potpuno uspeli. Zapravo, svaki genocid je, u izvesnom smislu, bio “delimični” genocid. Da bi se napravila razlika među njima, mogu biti korisni kriterijumi koje je Melson primenio za planiranu smrtonosnost i trajanje genocida. Tada bi se, na primer, moglo doći do zaključka da su zaista postojale dosta značajne razlike između ubijanja Jevreja i nacionalsocijalističke politike genocida prema nekim delovima stanovništva Poljske i Rusije pod nemačkom okupacijom, ali bi se istovremeno moglo potvrditi da se, u sva tri slučaja, sprovodila politika genocida i da je došlo do procesa genocida, kao i to da nema svrhe umanjivati značaj niti poricati “ozbiljnost” poslednja dva slučaja samo zato što je prvi slučaj bio krajnje ozbiljan.
 12. Na kraju, Helen Fein je razradila još jedno korisno sredstvo, uz pomoć kojeg se može otkriti i ući u trag zločinima genocida. Ona tvrdi da postoji pet osnovnih uslova, kada se može reći da se radi o “genocidnoj politici” ili o “genocidu”. Ukratko rečeno:

¹⁸ Uporedi kod Roberta Cribba: “Genocide in the Non-Western World: Implications for Holocaust Studies” /”Genocid u nezapadnom svetu: implikacije za proučavanje holokausta”/, u delu, *Genocide: Cases, Comparisons and Contemporary Debates* /”Genocid: slučajevi, poređenja i savremene rasprave”/, prir. Steven L.B. Jensen, (2003), str. 123-140.

¹⁹ Alvarez (2001), op.cit. str. 50.

²⁰ Yehuda Bauer: “Is the Holocaust Explicable?” /”Da li se holokaust može objasniti?”/, *Holocaust and Genocide Studies* /”Studije o holokaustu i genocidu”/, br/ 5, (1990), str. 145-155; Robert F. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* /”Revolucija i genocid: o poreklu genocida nad Jermenima i holokausta”/, (Čikago/London: University of Chicago Press, 1992), str. 24-29.

postoji kontinuitet u napadima koje su počinioци izvršili da bi uništili pripadnike neke grupe; počinioци deluju kolektivno ili na organizovani način; žrtve su odabrane samo zato što pripadaju nekoj grupi; žrtve su bespomoćne ili su ubijene, bez obzira na to da li su se predale ili su pružale otpor; uništavanje se vrši s ciljem ubijanja, a ubistvo je odobreno od strane počinilaca /kao u originalu/.²¹

Ovi kriterijumi, ukoliko mogu da posluže onima koji primenjuju pravne definicije, mogu da budu od pomoći i kod pravljenja razlike između ratnih zločina i zločina genocida. Štaviše, Feinova je utvrdila dva tipična uslova, koji su takođe naglašeni u ovom izveštaju, a koji se mogu uočiti kod genocida: kao prvo, odsustvo sankcija za ubistva ili nesprovođenje sankcija, i, kao drugo, prisustvo ideologija i uverenja kojima se genocidu daje legitimitet.

Kao što je prethodno napomenuto, značenje pojma “genocid”, sa istorijskog i sociološkog stanovišta proučavanja genocida, i dalje je relativno otvoreno i nalazi se u fazi razvoja. U ovom trenutku, čini se da je bolje da se primeni jedan širi, otvoren, komparativni i procesualni pristup tom fenomenu i pojmu koji ga označava.

13. Iako ne postoji nijedna jedina jasna, nedvosmislena i opšteprihvaćena definicija genocida, većina definicija i konceptualizacija sadrži bitne zajedničke elemente. Smatra se da je, usredsređivanjem na te elemente, moguće doći do praktičnog poimanja zločina čiji je cilj genocid, koji će izazvati pravu reakciju. Ako se kao polazna osnova uzmu istorijske i detaljne studije konkretnih slučajeva zločina genocida, kao i komparativne istorijsko-sociološke studije procesa genocida, čini se da je moguće da se, na osnovu tih studija, dođe do opštih uvida u neke od glavnih činilaca i uzročnih sila, koje su u prošlosti doprinele stvaranju genocidnih politika i procesa, a koje verovatno mogu do svega toga ponovo da dovedu i u budućnosti. Ove studije takođe bacaju svetlo na šire okolnosti i uslove pod kojima se procesi genocida mogu razviti. Stoga se čini da je moguće dati pregled etiologije i geneze genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa.

2. Rat, građanski rat i zločini genocida

14. Prva stvar oko koje se slažu gotovo svi autori koji se bave proučavanjem genocida jeste da pažljivo treba napraviti razliku između genocida s jedne i rata i građanskog rata s druge strane. U savremenom smislu te reči, rat obično podrazumeva sukob praćen nasiljem koji se odvija između dve ili više suverenih država, koji se prvenstveno vodi između pripadnika njihovih oružanih snaga. To može da podrazumeva i znatan broj vojničkih žrtava. Zbog uvođenja prakse “totalnog rata”, koja se naročito primenjivala tokom Drugog svetskog rata u 20. veku, čija je jedna od posledica bila teškoća u pravljenju razlike između boraca i onih koji to nisu bili, takođe može doći do velikog broja civilnih žrtava. Međutim, vojne i civilne žrtve rata ne smatraju se žrtvama genocida. Isto važi i kada se radi o građanskom ratu. Građanski rat podrazumeva sukob praćen nasiljem koji se odvija između dve ili više naoružanih i organizovanih strana u jednom društvu, koje su prethodno bile u sastavu iste suverene države. Američki istoričar i sociolog, Charles Tilly, okarakterisao je takvo stanje kao “stanje revolucije” ili kao stanje “višestrukog suvereniteta”.²² Umesto jedne suverene države koja je ranije postojala i koja je imala glavni monopol nad

²¹ Fein (1993), op.cit, str. 25-27.

²² Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* /“Od mobilizacije do revolucije”/, (Reading, Mass. /Masačusec/: Addison-Wesley, 1978), str. 189-222.

nasiljem na celoj svojoj teritoriji, sada na toj istoj teritoriji postoji nekoliko naoružanih strana, koje se bore oko te države, a svaka od njih tvrdi da ima monopol nad nasiljem, dok je prethodni monopol na centralnom nivou rasparčan i srušen.²³ Građanski rat takođe može da dovede do znatnog broja žrtava kod suprotstavljenih strana, što opet može da dovede do stradanja civila, bilo posredno zbog ratnih dejstava bilo kroz neprijateljstva koja su povezana sa vojnim akcijama, ali, ipak se takve žrtve obično ne smatraju žrtvama genocida.

15. Ono po čemu se genocid u načelu razlikuje od rata ili od građanskog rata jeste to što je, kod genocida, jedna strana - progonitelji i počinioci genocida - naoružana i organizovana radi primene sile, dok je druga strana - progonjeni i žrtve - nenaoružana i neorganizovana i stoga nije u stanju da primenjuje silu. Mada su, u nekim slučajevima, manje grupe unutar veće kategorije žrtava sporadično pružale oružani otpor, retki su slučajevi takvog oružanog otpora a, taj otpor je obično bivao ugušen od strane nadmoćnije sile, koju su predstavljali počinioci genocida. U slučaju genocida, sredstva nasilja, kao i sredstva (vojne) organizacije krajnje su neravnomerno raspoređena i u ogromnoj meri su koncentrisana na jednoj strani, na strani počinitelja.
16. Ove tvrdnje jasno odražavaju nekoliko definicija koje smo citirali, a naročito definicije koje su dali Charny, Chalk i Jonassohn, kao i Feinova. Genocid nije ni rat niti građanski rat, već spada u oblik jednostranog, a ne dvostranog ili višestranog, ubijanja, dok su žrtve, uglavnom nezaštićene i bespomoćne pred silinom počinitelja genocida, pa čak i onda kada ne predstavljaju apsolutno nikakvu pretnju, one su mete progona, nasilnog proterivanja sa njihovih ognjišta, deportacije i potencijalnog, kao i stvarnog uništenja.
17. Mada se većina stručnjaka za genocid slaže da treba praviti razliku između genocida, s jedne, i rata i građanskog rata, s druge strane, prirodno je što oni istovremeno priznaju da u ratu ili u građanskom ratu može doći do više različitih načina da se stvore uslovi za genocid i da se počine zločini genocida.²⁴ Na primer, (opasnost koja pretila od) rata ili građanskog rata može da stvori pogodnu priliku da se počine zločini genocida, a istovremeno, može da posluži i kao paravan i izgovor za takve zločine. To je sasvim očigledno bio slučaj sa genocidom nad Jermenima i nad Jevrejima, a to je odigralo veliku ulogu i kod genocida koji su počinjeni u Kambodži i Ruandi.

3. Kriza i zločini genocida

18. U jednom opštijem smislu, mnogi stručnjaci za genocid su tvrdili da se genocid i drugi masovni zločini koji su upereni protiv određenih grupa dešavaju samo u uslovima ozbiljne, produžene i uporne krize u dotičnoj državi-društvu. To bi se moglo smatrati drugim zajedničkim elementom oko kojeg se većina autora slaže. Nije poznat nijedan slučaj u kojem su zločini genocida ikada duže vreme činili "normalan" aspekt ljudskog društva, niti se desilo da je proces genocida iznenada izbio u nekom društvu,

²³ U svom delu posvećenom sociologiji države, Max Weber je upotrebio izraz "monopol nad nasiljem", kao ključnu osobinu kojom se država odlikuje. (Vidi, *Wirtschaft und Gesellschaft* /kao u originalu/, (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1922, str. 22, 29)). Ovaj izraz, između ostalog, podrazumeva da država polaže isključivo pravo na upotrebu nasilja (/ima/ monopol) /kao u originalu/, dok je drugima zabranjeno da koriste nasilje. To takođe znači da država sme da koristi sredstva nasilja (oružje i vojnike), koja su koncentrisana na njenoj strani, a koja se obično finansiraju iz prihoda od poreza. Monopol nad nasiljem i monopol nad porezima međusobno su uslovljeni i zajedno čine okosnicu svake države.

²⁴ Vidi, na primer, kod Omera Bartova, *Murder in Our Midst. The Holocaust, Industrial Killing, and Representation* /"Ubistvo među nama, holokaust, ubijanje teškim fizičkim radom i predstavljanje"/, (Njujork/Oksford: Oxford University Press, 1996), str. 3-50.

takoreći “kao grom iz vedra neba”, kao potpuno neočekivani i spontani događaj. Naprotiv, zločini genocida dešavaju se isključivo tokom faza ili perioda teške krize u kojoj se neka država-društvo nalazi.

19. Takve krize predstavljaju rezultat prethodnih i međusobno povezanih međunarodnih i domaćih događaja i sila. One proističu iz kobne kombinacije dugoročnog razvoja događaja i kratkoročnih događaja, razvijaju se mnogo sporije ili su nastale usled brzih i drastičnih promena i obično su prvenstveno političke ili ekonomske prirode. Normalno je da uslovi (pretećeg) rata i građanskog rata mogu u velikoj meri da doprinesu nasatanku ovakvih kriza. Međutim, bez obzira na poreklo, brzinu razvoja ili osnovnu prirodu takve krize, jedna od njenih najvažnijih posledica jeste ozbiljna i sve veća destabilizacija države i društva, koja opet ima za posledicu sve veću polarizaciju i sve manje miroljubive društvene odnose, kao i povećanu primenu nasilja. Ozbiljna destabilizacija može imati mnogo različitih oblika i može se ispoljiti na različite načine, ali sledeći aspekti, koji su ovde formulisani u sažetom obliku, spadaju u najznačajnije.²⁵
20. Kao prvo, u uslovima sve većih pritisaka spolja i iznutra, vlade, državni organi i druge političke i administrativne institucije, počinju da funkcionišu slabije nego pre. To može da podrazumeva učestale promene u režimu vlade i u političkom režimu, kao i dosta brze promene u načinu funkcionisanja države, naročito u pogledu organizovanih snaga koje imaju monopol nad nasiljem. Sâm monopol može biti podriven ili njegovo funkcionisanje, iz različitih razloga, može biti ozbiljno narušeno. Dok se politički i ekonomski problemi množe i uvećavaju, država je sve manje u stanju da s njima izađe na kraj, a kamoli da ih reši.
21. Kao drugo, destabilizacija će verovatno početi da se ispoljava i kroz sve veće i oštrije nadmetanje različitih političkih elita, stranaka ili grupacija u zemlji za političke položaje i vlast. Dok slabi funkcionisanje državne organizacije i drugih političkih institucija, povećava se rizik da će određene političke elite prestati da prihvataju prethodno važeća legitimna ograničenja u svom političkom ponašanju i politici. Tada oni mogu da počnu da na razne načine podrivaju legitimitet institucionalnog poretka, bilo unutar državnih organa ili izvan njih, i da pokušaju da ojačaju svoju bazu moći putem masovne mobilizacije naroda, a kada se kriza bude produbila, mogu čak da počnu da razmišljaju i o upotrebi sile radi postizanja svojih političkih ciljeva, bez obzira na to o kojim se ciljevima radi. Ako do toga dođe, a politički protivnici počnu da prete silom ili da zapravo čak pribegnu sili i nasilju jedni protiv drugih, mir će u ozbiljnoj meri biti narušen, što se može ispoljiti u vidu političkih ubistava, žestokih uličnih nereda, terorističkih napada i drugih oblika političkog nasilja. Kada se, u dovoljnoj meri, jednom pređe prag nasilja, proces polarizacije unutar društva ući će u novu fazu, postaće mnogo ozbiljniji i veći i biće mnogo teže naći put kojim će stvari moći da se vrate u mnogo mirnije stanje.
22. Kao treće, stanovništvu u širem smislu, ili makar njegovim većim delovima, nastanak takve krize, kao i destabilizacija i polarizacija koje će uslediti, doneće, između ostalog, iskustva i osećanja sve veće napetosti, nesigurnosti i straha. Takva osećanja mogu se javiti usled drastičnog pogoršanja ekonomske situacije - na primer, zbog rapidnog povećanja nezaposlenosti, iznenadnog gubitka ličnih prihoda i povećanja rizika po ličnu imovinu u novcu ili u stvarima. Takva osećanja takođe mogu biti naglašena onda

²⁵ Ova tvrdnja je potpunije razrađena u studiji Tona Zwaana, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* /kao u originalu/ (“Civilizacija i odsustvo civilizacije: proučavanje načina formiranja države i nasilja, nacionalizma i progona”), (Amsterdam: Boom, 2001), str. 346-390.

kada se stekne utisak da država i organizovane snage koje imaju monopol nad nasiljem - odnosno policija, sudstvo i oružane snage - više nisu u stanju da garantuju i da zapravo vode računa o bezbednosti svojih građana i bezbednosti grupa kojima neki smatraju da pripadaju. Sve veća konkurencija između glavnih političkih elita takođe može da odigra svoju ulogu u svemu tome. Neki delovi stanovništva aktivno će učestvovati u masovnoj političkoj mobilizaciji i na taj način će i sami postati deo procesa polarizacije koji je u toku, a kroz koji će se, između ostalog, povećati mogućnost da ljudi na pristalice drugih političkih grupacija u zemlji počnu sve više da gledaju kao na svoje neprijatelje, a ne na svoje sugrađane. "Susedi" se tada mogu pretvoriti u takoreći potencijalno opasne neprijatelje.

23. Kad se to desi, proces polarizacije će ponovo dobiti zamah. Ljudi će različito reagovati na sve veću materijalnu i fizičku nesigurnost, ali za mnoge od njih, sve veća nesigurnost će takođe podrazumevati sve veću psihičku dezorijentisanost i nesigurnost, zbog koje mnogi mogu postati podložni uticaju radikalnih političkih ideja, kao i retorici, apelima i obećanjima radikalizovanih političkih elita.
24. Na ovom mestu treba izreći nekoliko upozorenja. Prvo, razvojni model novonastale krize, ozbiljne destabilizacije i sve veće polarizacije političkih elita i nekih delova stanovništva, kako je u glavnim crtama naznačeno u prethodnom tekstu, nužno je veoma uopšten. Kako je do takvih događaja došlo u konkretnim slučajevima iz prošlosti - na primer, u Osmanlijskom carstvu, dve decenije pre Prvog svetskog rata, u Nemačkoj, u periodu između 1919. i 1932. godine, za vreme Vajmarske republike, u Kambodži, u prvoj polovini 1970-ih godina, pre nego što su Crveni Kmeri došli na vlast 1975. godine, i u Ruandi, u periodu između 1990. i 1994. godine, pre nego što je vlast preuzeo radikalni režim Hutua - sasvim je druga priča i nije predmet rasprave u ovom izveštaju. Pored istorijskih razlika među tim slučajevima - koje su zaista prilično velike - cilj ovog modela je da, u širem smislu, ukaže na slične događaje koji mogu da dovedu do situacija u kojima zločini genocida mogu biti počinjeni. Drugo, iako ovaj model ukazuje na nekoliko važnijih uslova ili okolnosti koje mogu dovesti do genocida, njime još uvek nije precizirano koji faktori i uzročne sile su odlučujući za pojavu genocida i drugih masovnih zločina koji su upereni protiv određenih grupa.

4. Političko rukovodstvo, država i zločini genocida

25. Jedan takav odlučujući faktor, koji bi se mogao smatrati trećim i veoma bitnim zajedničkim elementom oko kojeg se stručnjaci za genocid uglavnom slažu, jeste ključni i presudni značaj političkog ponašanja nacionalnog političkog rukovodstva države-društva, kao i političke odluke koje ono donosi. Suočene sa ozbiljnom krizom i destabilizacijom, koja bi zbog nje mogla uslediti, kao što je, u kratkim crtama, navedeno u prethodnom tekstu, različite političke elite, stranke i grupe u zemlji mogu da se ujedine i da pokušaju da prebrode krizu kako najbolje znaju i umeju. Istorijski gledano, to se, na primer, često dešavalo u demokratskim zemljama kojima je pretio rat, ili tokom perioda rata ili teške ekonomske krize. Međutim, isto je tako moguće da kriza i destabilizacija u suštini dovedu do još veće nesloge, podela i polarizacije političkih elita i (politički mobilisanih) delova stanovništva. U takvim slučajevima, takođe se može desiti da, nakon perioda rastućeg rivalstva i sukoba, a obično u nekakvoj kombinaciji masovne političke mobilizacije, primene nasilja, zakulisnih političkih intriga, jedna radikalna ili radikalizovana politička elita (ili jedan njen deo

ili struja) izbije na vrh odnosno uspe da se domogne najviših političkih i upravnih položaja u državnoj organizaciji. Upravo to se desilo kada je Hitler postao nemački kancelar, 1933. godine; kada je radikalna struja političkog pokreta Ittihad ve Terakki /kao u originalu/, pod rukovodstvom Envera i Talaata Pasje, silom preuzela vlast u Osmanlijskom carstvu, 1913. godine; kada je vojska Crvenih Kmera, pod vodstvom Pola Pota i drugih, zauzela Pnom Pen, 1975. godine i kada je jedna grupa iz senke, sastavljena uglavnom od radikalnih Hutu oficira vojske, pod vodstvom pukovnika Théonesta Bagosore, preuzela vlast u glavnom gradu Ruande, Kigaliju, u noći 6. aprila 1994. godine.

26. Čim dođu na vlast, na državnom nivou, takvi radikalni i nemilosrdni političari i političke elite tada mogu temeljno da korumpiraju državnu organizaciju, da je pretvore u de facto diktaturu i da iskoriste sva sredstva moći koje država ima na raspolaganju da bi ostvarili svoje političke ciljeve. Jedan od tih ciljeva može biti genocid nad određenim grupama ili manjinama, a u četiri upravo pomenuta slučaja, svakako se radilo o genocidu. Posmatrano u ovom svetlu, genocidne politike, koje namerno donosi političko rukovodstvo, kao i sâm genocid, počinju od političkih odluka koje su donete na najvišem državnom nivou.²⁶
27. Presudni značaj političkih odluka političkih vlasti na centralnom nivou formulisan je na različite načine. Neki autori, kao što su Chalk i Jonassohn, kao i Horowitz, govore o genocidu od strane “države i drugih organa vlasti” ili od strane “birokratskog državnog aparata”. Kao što je Helen Fein primetila: “Praktično svi uvažavaju činjenicu da je genocid prvenstveno državni zločin.”²⁷ Drugi, međutim, u ovom kontekstu više vole da govore o ‘vladajućoj eliti’, ‘političkoj eliti’, ‘političkom establišmentu (vladinom i nevladinom)’ ili o ‘političkom rukovodstvu’. Dok jedna kategorija autora želi da naglasi značaj državne organizacije (birokratije i organizovanih snaga koje imaju monopol nad nasiljem) za i tokom sprovođenja politike genocida, druga kategorija autora želi da podvuče činjenicu da državom rukovodi narod i da se tu ne radi toliko o državi kao instituciji ili organizaciji kao takvoj, koju treba posmatrati kao koren zla, već se mnogo više radi o načinu na koji određene političke vođe, njihovi pomoćnici i poslušnici, koriste državu.
28. Bez obzira na forumulaciju, svi autori koji se bave proučavanjem genocida naglašavaju da, kod pojave zločina genocida, ukupna zapažanja, stavovi, ponašanje i odluke političkog rukovodstva na centralnom nivou predstavljaju odlučujući faktor. Genocid nije spontani izraz mržnje među zajednicama, koja postoji još od davnih vremena - mada mogu postojati i takve vrste mržnje, a pod određenim okolnostima mogu ih raspirivati i hladiti politički preduzetnici i ideolozi. Genocid ne proističe ni iz praiskonskih osećanja naroda, koje vlada ili politička elita nije u stanju da kontroliše. Drugim rečima, genocid i drugi masovni zločini koji su upereni protiv određenih grupa nisu pojave koje se razvijaju “odozdo nagore”. Sigurno je da mnoga društva

²⁶ Iznete su tvrdnje da, iako se ispostavilo da su utvrđene demokratije koje dobro funkcionišu do sada bile imune na genocid, postoji snažna međusobna veza između radikalnih diktatura, bez obzira na to da li su one desničarske ili levičarske, i zločina genocida. Uporedi kod Barbare Harff i Teda Roberta Gurra: “Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945” /”Ka empirijskoj teoriji genocida i političkih ubistava: utvrđivanje i merenje slučajeva od 1945. godine”/, *International Studies Quarterly*, (1988), /br/ 32, str. 359-371; Helen Fein: “Accounting For Genocide after 1945: Theories and Some Findings”, /”Objašnjavanje genocida nakon 1945. godine: teorije i neki nalazi”/, *International Journal of Group Rights* /”Međunarodni časopis o pravima grupa”/, (1993), /br/ 1, str. 79-106; Robert F. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* /”Revolucija i genocid: o poreklu genocida nad Jermenima i holokausta”/, (Čikago/London: University of Chicago Press, 1992).

²⁷ Fein, *Genocide* /”Genocid”/, (1993), str. 12

zauzdavaju ekstremistički nastrojene pojedince i manje grupe, koje bi mogle biti spremne i voljne da primene nasilje nad nedužnim ljudima, a teške krize, ratovi ili građanski ratovi često pobuđuju snažne strasti u narodu, ali te snage nikada same od sebe ne prerastaju u genocid. Ponekad, pod određenim uslovima, može doći do slučajnih izliva neprijateljstva ili čak do pokolja ili pogroma, ali “u normalnim uslovima”, obično su država i njeni organi bezbednosti, pre svega policija i sudstvo, a, po potrebi, i vojska, u stanju da zaustave, zauzdaju i sankcionišu takve oblike masovnog političkog nasilja.

29. Kada državni organi ne uspeju ili nisu voljni da to učine, oni time podstiču i doprinose razvoju procesa genocida. Takvim procesi podrazumevaju veliki broj žrtava, kao i znatan broj počinilaca. Ovo iznova ukazuje na ključnu ulogu političkog rukovodstva na centralnom nivou u izvršenju zločina genocida. Zločini genocida dešavaju se “odozgo nadole”. Na osnovu istraženih slučajeva zločina genocida u 20. veku - serija “strukturnog” i “sistematskog” nasilnog iskorenjivanja i događaja u kojima je primenjeno nasilje, kao i deportacije i pokolji koji su izvršeni na širem području i tokom dužeg vremenskog perioda - može se izvesti zaključak da se takvi zločini događaju uz znanje, saglasnost i učešće državnih organa.
30. Takva saglasnost i takvo učešće mogu se javiti u različitim oblicima, pa je najbolje da se posmatraju kao kontinuum. S jedne strane, to može da bude eksplicitna i javna politika, koja je rezultat (obično tajne) strateške odluke najviših organa vlasti o ostvarivanju određenih političkih, ideoloških ili ekonomskih ciljeva. S druge strane, ta politika može biti prikriivenija, implicitnija i tajnovitija. U tom slučaju, stvarni počiniozi zločina genocida deluju uz tolerisanje, saučesništvo i prećutno odobravanje države. Često je primećeno da ova dva oblika mogu da se nadovežu jedan na drugi. Primenom takozvanog metoda “tipičnog za ideal”, uočeno je da se proces progona i genocida odvija u nekoliko faza.²⁸ Kao prvo, mora da se definiše ciljna grupa; kao drugo, mora da se izvrši eksproprijacija imovine pripadnika te grupe; kao treće, oni moraju da budu koncentrisani /na jednom mestu/; kao četvrto, moraju da budu deportovani; i, na kraju, značajan broj njih mora da bude ubijen. Iako, u stvarnosti, ove faze mogu vrlo brzo da se odvijaju jedna za drugom, u zavisnosti od okolnosti, uočeno je da prve faze procesa progona mogu da se odvijaju sasvim javno, dok su kasnije faze, u najvećem broju slučajeva, obavijene velom tajnosti. Međutim, bilo je i drugih slučajeva: na primer, genocid u Ruandi, koji je trajao otprilike tri meseca, od početka aprila 1994. do jula iste godine, javno je najavljivan na sav glas, u velikoj meri se odvijao na javnim mestima širom te zemlje i u njemu su učestvovali mnogi “obični” ljudi i (gotovo) svi su to mogli da vide.²⁹ Takođe se napominje da stvarno ubistvo i ubijanje, kao “krajnju” fazu u procesu genocida, mogu da počine državni agenti, a često i pripadnici specijalnih jedinica policije, odnosno pripadnici vojske, koji su stavljeni u poseban položaj i koji su izuzeti iz primene principa vladavine prava, kao i iz uobičajene vojne discipline, ili ih, pak, mogu počinuti pripadnici specijalnih pomoćnih ili paravojnih snaga, koji su neposredno povezani sa državnim organima vlasti na centralnom nivou. Takve grupe ili bande su, na primer, odigrale veoma značajnu ulogu za vreme genocida nad Jermenima, kao i u Ruandi.

²⁸ Na primer, kod Raula Hilberga, *The Destruction of the European Jews* /“Uništenje Jevreja u Evropi”/, (Njujork: Harper & Row, 1984 (1961)), str 31-32.

²⁹ Uporedi: Gérard Prunier, *The Rwanda Crisis. History of a Genocide* /“Kriza u Ruandi: istorija jednog genocida”/, (2002), str. 192-280; Philip Gourevitch, *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families. Stories from Rwanda* /“Obaveštavamo vas da će sutra ubiti nas i naše porodice. Priče iz Ruande”/, (London: Picador, 2000 (1998)).

31. Treći zajednički element iz analiza zločina genocida ukazuje na nekoliko važnih logičnih zaključaka. Jedan od tih zaključaka jeste da, kad se radi o genocidu i drugim masovnim zločinima uperenim protiv određenih grupa, uvek su najviši državni organi odgovorni za ono što se dešava tokom procesa genocida, i to zbog:
- svog direktnog i aktivnog učešća u prisilnom iskorenjivanju, deportaciji i ubijanju ljudi (odnosno u planiranju svega toga);
 - tajnog i prećutnog saučesništva;
 - (samo u hipotetičnom smislu) nepreduzimanja nikakvih mera, čime su prenebregnuli prava i živote velikog broja građana i zapravo odobrili genocid koji se vrši.
32. Još jedan logičan zaključak jeste taj da dela genocida, koji su počinili pojedinci, manje grupe, jedinice ili bande, ne mogu pojedinačno da se posmatraju i procenjuju, odvojeno jedna od drugih i takoreći izolovano. Sasvim suprotno, bolje je da se pojedinačna dela posmatraju i shvataju kao sastavni deo ukupne situacije na jednom području ili u jednoj zemlji (odnosno nekom njenom delu), tamo gde su se desila, unutar veće celine dominantne strukture vlasti i moći. Konkretni slučajevi zverstava, pokolja, silovanja, izuzetno brutalnog ponižavanja žrtava, kao i materijalnog razaranja, mučenja i ubijanja, svakako se mogu pojedinačno analizirati, ali ih isto tako treba posmatrati i u odnosu na pozadinu strukture vlasti. Zahvaljujući odlukama donetim na najvišem nivou, bilo da se one pojave u obliku eksplicitnih naređenja bilo da se “prećutno” podrazumevaju, pojedinci i grupe na srednjim (na primer, regionalnim) ili na nižim (na primer, lokalnim) nivoima vlasti imaju priliku i mogu da dođu do sredstava da tako postupaju, a da za to prođu nekažnjeno. Štaviše, oni su često podstaknuti trenutnom političkom retorikom i isto tako dobijaju materijalnu nagradu za svoja dela. Upravo zahvaljujući svom položaju u ukupnoj hijerarhiji vlasti i moći u o jednoj zemlji, oni takoreći “imaju ovlašćenja” da se ponašaju nemilosrdno i bezobzirno, a ta hijerarhija, po svojoj prirodi, ne mora da bude isključivo birokratsko-administrativnog ili vojnog karaktera, već može da bude i uopštenija i neformalnija. Zahvaljujući takvim “ovlašćenjima”, ljudi mogu i hoće da čine stvari koje nikada ne bi ni pomislili da učine kad bi pojedinačno morali da snose punu odgovornost za svoje postupke, u “normalnim” političkim i pravnim okolnostima. Ovi uvidi mogu se povezati sa sledećim odeljkom izveštaja.

5. Proces genocida, planiranje i “podela poslova”

33. U svojoj definiciji “genocida”, Helen Fein je naglasila da genocid podrazumeva “kontinuirano delovanje” od strane počinitelja.³⁰ Genocid ne predstavlja zaseban događaj niti pojedinačno delo, već je on mnogo adekvatnije konceptualizovan u vremenu i prostoru kao proces, kao međusobno povezani niz različitih dela počinjenih od strane prilično velikog broja međusobno zavisnih ljudi, koji su, na organizovan način, delovali kao pojedinci ili kao grupa. Ovo bi se moglo smatrati četvrtim značajnim zajedničkim elementom mnogih analiza genocida. Proces genocida predstavlja niz događaja koji se odvijaju prema određenom obrascu, za koji se može uočiti da ima svoje faze, i kojeg karakteriše izvesna, njemu svojstvena “unutrašnja logika”. Procesi genocida imaju svoj početak, strukturisan tok i svoj kraj, koji nastupa pod određenim okolnostima.

³⁰ Helen Fein, op. cit, str. 24.

34. Ne postoje slučajni ili nenamerni zločini genocida. Kao što je konstatovano u prethodnom odeljku, proces genocida potiče od odluke ili od paketa konstitutivnih odluka političkog rukovodstva na centralnom nivou određene države-društva. To rukovodstvo donosi odluku da pokrene politiku genocida, mada takva odluka može da se pojavi u raznoraznim oblicima. Takve odluke izuzetno retko postoje u pisanoj formi. Odluke se donose usmeno, a zatim se dalje prenose nižim nivoima hijerarhije, i to isključivo usmenim putem. Kao što su to stručnjaci za genocid temeljno dokazali, počinioци genocida na svim nivoima odgovornosti obično se služe uvijenim jezikom, zakamufliranim izrazima i eufemizmima, da bi prikrili svoje prave namere, kao i suštinu postupaka na koje se izdata naređenja odnose. Ovde veoma značajnu ulogu ima prećutno podrazumevanje, a, u različitim okolnostima, “novajlije” u poslu veoma brzo ovladavaju tim jezikom, a isto tako nauče i da ćute, kad je to potrebno. Taj uvijeni jezik koristi se ne samo da bi se od radoznalaca sa strane sakrilo ono što se zapravo radi i da bi se ta dela u najvećoj mogućoj meri držala u tajnosti, već on takođe služi potrebama samih počinilaca, jer, time što se ne imenuju planirana dela niti ono što se zapravo dešava, počinioци mogu da izbegnu da u potpunosti postanu svesni svojih postupaka ili čak mogu da poveruju da ti postupci (ili njihov udeo u njima) nisu “sasvim stvarni.” Štaviše, što se tiče samih žrtava, uz pomoć jezika koji se koristi, od žrtava se može sakriti ono što će se dogoditi, a to takođe može doprineti da sami počinioци prestanu da posmatraju žrtve kao ljudska bića, na primer, kad se za ljudska bića koriste izrazi “komadi” ili “paketi”, ili kad se ubijanje ljudi naziva “posebnim tretmanom” ili jednostavno “poslom.”³¹ Moglo bi se pretpostaviti da su naročito najviši rukovodioci koji učestvuju u prvoj fazi odlučivanja veoma svesni toga da su njihove odluke, po svojoj prirodi, nečuvene, ekstremističke i duboko zločinačke.
35. Prve odluke da se započne politika genocida, kao i prva naređenja izdata funkcionerima ispod najvišeg nivoa vlasti, kao i onima na srednjem nivou, bez obzira na to da li se radi o administrativnim, vojnim ili policijskim zvaničnicima ili vođama paravojnih formacija, ne samo što se obično prenose isključivo usmenim putem, već mogu biti i dosta dobro upakovane tako da zvuče prilično uopšteno. Sasvim otvoreno rečeno, zločin genocida ima za cilj da se neko otarasi (određenih kategorija) ljudi, da se “oni” uklone, a ukupna strateška odluka o tome može biti baš ta izjava. Određeni ljudi moraju biti isključeni i izbačeni iz nečije države, društva, zemlje, teritorije, iz nečijeg sela, malog ili velikog grada, sa nečijeg područja, iz nečije pokrajine ili regiona, a prva generička, strateška odluka o tome može da se sastoji od samo dva elementa, od grubog pojmovnog izdvajanja ciljane grupe ili kategorije (“Jermeni”, “Jevreji”, “Cham” /kao u originalu/ /starosedeoci Kambodže i Vijetnama, koji su pod snažnim uticajem indijske kulture/, “Vijetnamci”, “Tutsi”, “novi ljudi”, “intelektualci”, “kulaci”) i od izražene želje ili naređenja da se “njih” treba otarasiti. Kako se vrši precizno definisanje, svrstavanje u kategorije, pojmovno izdvajanje i obeležavanje jedne ili više ciljnih grupa, kakve će se konkretne mere primenjivati, koja sredstva će biti upotrebljena da bi se otarasili od njih, kada, gde, kako, kojim tempom i na kojim područjima to treba da se uradi i planira se da se uradi u budućnosti – svemu tome odlučuju posebni i provereni moćnici ili ovlašćeni agenti /posrednici/. Oni su ti koji vrše preciznije pripreme i prave planove i na taj način

³¹ Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide* /“Nacistički lekari: ubijanje primenom medicinskih eksperimenata i psihologija genocida”/, (London: Macmillan, 1986), naročito str. 192-213; Ervin Straub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence* /“Koreni zla: poreklo genocida i drugih oblika grupnog nasilja”/, (Kembriđ/Njujork: Cambridge University Press, 1989), str. 28-33, 67-78, 128-150.

- aktiviraju razne vrste (državnih) agencija i organa, a eventualno, i privatnih firmi i organizacija, koje će učestvovati u celom poduhvatu. Oni, sa svoje strane, obično biraju svoje pomoćnike, poslušnike i osoblje sa nižih nivoa, u koje imaju poverenja, a koji će morati da obave prljavi deo posla, ako do toga kasnije dođe.
36. Ovo donekle baca svetlo na proces pripremanja i planiranja zločina genocida. Kad se donese prva generička odluka (ili više njih), mogu se javiti neke veoma uopštene i neodređene odluke, od kojih neke čak spadaju u domen fantastike, u vezi s tim kako dalje postupati. Te ideje uglavnom ukazuju na određeni opšti pravac: (prisilno) iseljavanje, ostali vidovi proterivanja pripadnika jedne ili više ciljnih grupa, mere raseljavanja, razni oblici teške negativne diskriminacije, mere “prisile” koje nisu precizirane, itd. Međutim, ne postoji nijedan detaljan i “realan” plan za to, ne postoji scenario postepenog sprovođenja plana, a kamoli projekat o tome šta treba uraditi da bi se neko otarasio određenih kategorija ljudi. Tipično je da detaljne pripreme i planovi dobijaju svoj oblik tek onda kada se donese jedna ili više odluka o generalnoj politici. Proces planiranja razvija se kroz vreme, a sprovodi ga nekoliko nadležnih i ovlašćenih agenata /posrednika/ i organizacija (ili neki njihovi delovi) na različitim nivoima, i on podrazumeva saradnju i konkurenciju, sa svim problemima oko koordinacije, koji obično prate svaki poduhvat velikih razmera. Svaki agent /posrednik/ i svaka organizacija koja učestvuje u tome, u relativnom smislu, uživa određeni stepen autonomije i određenu slobodu u planiranju i delovanju, što ponekad nameće blisku saradnju između različitih agenata /posrednika/ i organizacija, a to, u nekim slučajevima, može da dovede i do nesuglasica i tvrdoglavih sukoba među njima. Planiranje se takođe razvija putem procesa “učenja kroz rad”, tako da počinioci polako napreduju, korak po korak, mada mogu napredovati i naglo, prema ispunjenju svojih ciljeva, tako što će odabrati i zadržati “uspešne” metode, a odbaciti “neuspešne” načine i metode.³²
37. Na taj način, proces genocida dobija zamah, izlazi iz početne faze i napreduje kroz proces planiranja i kroz prve organizovane napore da se ti planovi realizuju u praksi, ka sledećoj fazi, u kojoj sve više postaje realnost. To je proces kojim se upravlja, on je organizovan i manje-više koordinisan. Kao što su stručnjaci za genocid dokazali, genocidna dela i postupci tada veoma brzo prelaze u rutinu. Proces planiranja postaje sve intenzivniji, planovi se sve više sprovode u praksi, a na osnovu toga, stiče se praktično iskustvo i obezbeđuju se sredstva i metode, koje će se sistematski primenjivati u praksi, a onda će se mere prisile i pojedinačni pokolji, koji su se, u početku činili slučajnim, takoreći svi “zbiti” u jedan genocid, u sistematski i krajnje brutalan progon određenih kategorija stanovništva. Na neki način, genocid dobija ubrzanje poput zamajca. U početku je potrebno uložiti dosta energije i napora da bi se pokrenuo, ali čim prođe prva faza, točak se okreće sve brže i brže dok ne postigne maksimalnu brzinu i ne nastavi nesmetano da se okreće. To ipak ne znači da u procesu genocida više neće biti nikakvih “prepreka” i “poteškoća”, ali će one, najverovatnije, biti “savladane”, a ceo proces dobiće svoju strukturnu dinamiku, dok će sve uključene strane - kako počinioci tako i žrtve, mada na sasvim različite načine - postati manje-više povezane s njim.
38. Što se tiče počinitelaca, može se uočiti sličnost sa grupom ljudi koji započinju “uobičajenu” karijeru kriminalaca. Jedan zločin vodi drugom, mnogo težem zločinu, koji opet vodi ka trećem, još težem, i tako unedogled. Ljudi koji su u njega umešani sve više zapadaju u kriminal, znaju šta je ko uradio, pa će biti sve više stvari koje će

³² Mnogi konkretni primeri mogu se naći, na primer, kod Hilberga, op. cit., (1984).

- morati da kriju. Za njih će biti gotovo nemoguće da se vrate zakonitom načinu života, a međusobno poverenje i nepoverenje postaće veoma značajno za nastavak njihovih aktivnosti, a, budući da se radi o teškom kriminalu, verovatno i za to da ostanu živi. U toku takvog procesa, oni će jedni drugima postati saučesnici, a onda će svakom od njih biti još teže da sve to napuste. Pokušaj da se izade iz tog vrzinog kola čak može biti kažnjen smrću. Što su zločini teži, njihovi počiniooci se sve više drže zajedno, čime se umanjuju šanse bilo pojedinaca bilo grupe za “povratak” /poštenom životu/.
39. Sve ovo takođe ima neke veze sa završetkom procesa genocida. Kad se ti procesi jednom pokrenu, isti ljudi koji su ih započeli teško da će moći ili nikako neće moći da ih zaustave. Iz raznoraznih razloga i u zavisnosti od raznih okolnosti i uslova, može da dođe do izvesnog popuštanja, možda i kašnjenja ili čak i povremenih prekida u procesima genocida, ali, u većini slučajeva, oni bivaju konačno zaustavljeni tek nakon žestoke vojne intervencije spolja. Genocid nad Jermenima okončan je tek 1918. godine, kad je Turska izgubila rat, a savezničke trupe ušle u prestonicu, i kad je većina najvažnijih ključnih vođa pobjegla u Nemačku (iako se taj genocid kasnije ponovio u nekoliko navrata). Genocid nad Jevrejima okončan je tek kada su savezničke trupe potpuno zauzele Nemačku i konačno porazile genocidni režim nacionalsocijalista. Genocid u Kambodži u velikoj meri je okončan tek kada je vijetnamska vojska s uspehom izvršila invaziju na tu zemlju i kad su preostale vođe Crvenih Kmera pobjegle u džunglu, na granici sa Tajlandom, dok je genocid u Ruandi prestao tek onda kada su snage Patriotskog fronta Ruande (RPF) /kao u originalu/ zauzele veći deo zemlje, uključujući glavni grad, i kada su pripadnici vodećeg radikalnog, “genocidnog” /kao u originalu/ režima Hutua bili primorani da pobjegnu u severoistočni Kongo, kao i na druga mesta u Africi, Evropi i Sjedinjenim Državama. Kao što se vidi iz ovih primera, genocidna dela retko kada bivaju zaustavljena od strane “unutrašnjih” snaga, već najčešće od strane “spoljnih” snaga, koje tada obično moraju da plate visoku cenu za svoju intervenciju.
40. Poslednja napomena u ovom odeljku odnosi se na “podelu poslova” između počinilaca zločina genocida na različitim nivoima. Stručnjaci koji se bave proučavanjem genocida dokazali su da političko rukovodstvo na centralnom nivou, dakle, oni koji donose odluke na najvišem nivou, obično upravo samo to i radi. Oni donose opšte odluke, ali obično ne učestvuju u daljoj razradi detaljnih planova i priprema, niti aktivno učestvuju u samom izvršavanju opštih naređenja “na terenu”. Oni lično ne učestvuju u ponižavanju, terorisanju, silovanju, iskorenjivanju, deportaciji, mučenju i ubijanju pripadnika jedne ili više ciljnih grupa. Oni retko kad direktno prisustvuju takvim događajima. Iako ih njihovi ađutanti i zamenici obično obavestavaju, usmenim, a ponekad i pismenim putem, o tome kako napreduju konkretni genocidni postupci, kao i proces genocida u celini, oni neposredno ne učestvuju više u tome. Njihova uloga u procesu genocida uglavnom se sastoji u trasiranju opšteg pravca, započinjanju, u opštem smislu, i otvaranju mogućnosti, kao i u davanju legitimiteta i, u širem smislu, obezbeđivanju sredstava, a za sve to koriste ovlašćenja koja imaju na položaju na kojem se nalaze, kao i zahvaljujući svojoj priznatoj poziciji vođa. Oni tim procesom bukvalno rukovode “na daljinu”. Naravno, oni mogu da podstaknu ljude, javno ili u četiri oka, da počnu da preziru i mrze (pripadnike) jedne ili više ciljnih grupa i da budu spremni da preduzmu “mere” protiv njih, čime doprinose razvoju (potencijalno) genocidne situacije. Kao što će se pokazati u sledećem odeljku, njihov radikalni ideološki stav u javnosti obično ima značajan uticaj na pojavu zločina genocida.

41. Takođe se može reći da se upravljanjem “na daljinu” služe rukovodioci na višim i srednjim nivoima državne vlasti, kao i druge organizacije u hijerarhiji, koje učestvuju u procesu genocida. Zvaničnici i funkcioneri na srednjem nivou vlasti mnogo su neposrednije uključeni u sve to, mada može da se desi da oni ipak uspeju da se, u velikoj meri, drže podalje od “krajnje” faze u tom procesu. U konačnoj fazi, regionalni i lokalni komandanti, kao i niži službenici administracije i pripadnici vojske, policije i paravojnih snaga, aktivno će učestvovati u obavljanju prljavog “posla”, u samom iskorenjivanju, terorisanju, ponižavanju, deportovanju, silovanju, mučenju i ubijanju ljudi.
42. Očigledan paradoks leži u tome da oni koji imaju najveći uticaj na ovaj proces u celini - na pokretanje, započinjanje, vršenje opštih priprema i pravljenje opštih planova, nadgledanje i upravljanje - zapravo sami ne vrše nasilje koje je za to potrebno, dok oni koji vrše nasilje obično imaju mnogo manje veze sa pripremanjem, planiranjem i koordinacijom, jer se njihov “posao” uglavnom isključivo svodi na to da budu izvršioc. Iako ovi drugi mogu biti uhvaćeni na delu, ovi prvi, ljudi iza kulisa, bez sumnje snose mnogo veću odgovornost za politiku i proces genocida, ali oni - u većini slučajeva kroz istoriju i to sve donedavno - često uopšte ne budu uhvaćeni.³³
43. Bez obzira na zamršenu “podelu poslova”, unutar kategorije počinilaca genocida, i na relativnu autonomiju koju (gotovo) svaki od njih ima, svi počinioци na različitim nivoima povezani su manje-više zajedničkim osećajem za svrhu i nameru, a to je da se oslobode “nepoželjnih”. Da bi to mogli da izvedu, potrebna im je vrhovna vlast, ali vlast, organizacija i odgovarajući metodi nasilja, sami po sebi, nisu dovoljni za to. Gotovo sve istorijske i sociološke studije, koje se bave zločinima genocida, ukazuju na presudni značaj nekakvog oblika zajedničke i jedinstvene ideologije.

6. Zločini i ideologija genocida

44. Većina stručnjaka za genocid se slaže da ideologija ima najveću ulogu u procesima genocida, kao i da nju treba posmatrati kao značajnu uzročnu silu. Ona se može smatrati petim zajedničkim elementom i uvidom. Sasvim sigurno, odluku o politici genocida donose određeni ljudi, određeni moćnici u državi i oni pokreću, započinju i održavaju proces genocida, u saradnji sa mnogim drugim licima, koja dolaze iz različitih sektora i sa različitih nivoa države-društva. Genocid i drugi masovni zločini upereni protiv određenih grupa sastoje se iz međusobno povezanih i organizovanih neprijateljskih postupaka, koje neka međusobno organizovana ljudska bića sprovode nad određenim kategorijama drugih ljudskih bića. Međutim, to kako ljudi postupaju i zašto postupaju na određeni način u velikoj meri zavisi i oblikuje se prema njihovoj kulturi i civilizaciji, u širem smislu, kao i prema ideologiji kojoj su oni, u užem smislu, privrženi.
45. Opšti pojam “ideologije” dosta je složen i sadrži razna značenja, mada je antropolog Clifford Geertz iskovao jedno značenje koje, na ovom mestu, može da posluži da se neke stvari pojase.³⁴ Prema Geertzovom mišljenju, najbolje je da se “ideologija”

³³ Leo Kuper, *The Prevention of Genocide* / “Sprečavanje genocida”, (New Haven/London: Yale University Press, 1985), str. 173-194.

³⁴ Clifford Geertz: “Ideology as a Cultural System” / “Ideologija kao sistem kulture”, u, id., *The Interpretation of Cultures* / “Tumačenje kultura”, (Njujork: Basic Books, 1973), str. 193-233. Radi uvida u konkretne studije koje se bave kulturnim aspektima genocida, vidi, *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*

posmatra kao orijentir: kao niz manje ili više povezanih ideja, na osnovu kojih ljudi mogu da shvate često zamagljenu društvenu stvarnost koja ih okružuje i da se u toj stvarnosti ponašaju onako kako možda smatraju da je treba. Ideologija obično sadrži dijagnozu i terapiju, model sveta onakvog kakav jeste, kao i model sveta onakvog kakav bi trebalo da izgleda. Ona ljudima govori nešto o sadašnjem stanju stvari u njihovom društvu (a često i šire u svetu) i ukazuje im na to kako treba da se ponašaju da bi ostvarili poželjnije stanje stvari u budućnosti. Ideologija usmerava ljude i daje im smisao, omogućava im da shvate društvenu stvarnost, koju je često teško dokučiti, a koja, pored toga, može da bude preteća, naročito u nesigurnim vremenima. U skladu s tim, potreba za (novom) ideologijom obično raste onda kada države-društva uđu u period sveobuhvatnih političkih, ekonomskih i društvenih promena, na primer, u doba teške krize, revolucije ili (građanskog) rata, kada može da dođe do novih pojava i događaja i kada društveni odnosi u jednom društvu prolaze kroz korenite promene, a stari načini, koji su nekada pružali osećaj smisla i svrhe, kao da gube svoju vrednost ili zapravo vrlo brzo postaju zastareli.

46. Prema tvrdnjama iznetim u gorenavedenom trećem odeljku, zločini genocida se sada dešavaju u doba ozbiljne i uporne krize. Tokom trajanja procesa destabilizacije, polarizacije i pratećeg gubitka mira, razni sukobljeni političari i pripadnici političkih elita iskoristiće ideje i ideologije da bi ojačali svoje položaje moći i dali im legitimitet, da bi mobilisali pristalice i trasirali pravac u kojem smatraju da bi željeni postupci i događaji trebalo da se odvijaju. Može biti da oni sami iskreno veruju u ideologiju koju propagiraju, ali, isto tako, može biti da oni te ideje koriste na jedan mnogo ciničniji način, samo zato što misle da će uz pomoć njih ostvariti svoje ciljeve - na primer, da steknu vlast (ili još veću vlast) ili da ostanu na vlasti. Međutim, oni će ideje koristiti onako kako im odgovara, bez obzira na njihovu istinsku vrednost, a te ideje, iznad svega, imaju za cilj da pridobiju, po mogućnosti, strastvenu podršku njima i njihovim politikama. Tako će se oni pobrinuti da privuku mišljenja, osećanja i zapažanja za koja osnovano smatraju da već postoje kod njihovih (potencijalnih) pristalica i sledbenika.
47. Ideologije na koje se pozivaju u početku mogu da obuhvate čitav niz raspoloživih političkih ideja, ali, sa produblјivanjem krize i nastavljanjem procesa polarizacije, umerenije i razumnije ideje (kao i političari koji se za njih zalažu) neizbežno će nestati, dok će radikalnije ideje (kao i političari koji te ideje propagiraju) postajati sve uticajnije. U velikoj meri će se izgubiti zlatna sredina, kako u politici tako i u društvu.³⁵
48. U raznim oblicima radikalnih ideologija istaknuto mesto zauzima nacionalizam, delimično zbog toga što je uočeno da se kriza odvija u “nacionalnim” razmerama, delimično zbog toga što nacionalizam kao ideologija može da ima veliki broj pristalica u svim oblastima, slojevima i klasama društva, a delimično zbog “prirodne naklonosti” između nacionalizma i političkog (i vojnog) rukovodstva (odnosno onih koji na njega polažu pravo), a i zbog toga što nacionalistička ideologija pruža obilje mogućnosti da se igra na kartu pojedinačnih ili kolektivnih osećanja /nacionalnog/ ponosa, identiteta i smisla kod širih slojeva stanovništva.³⁶ Od raznoraznih oblika nacionalizma, koji se obično kreću u rasponu od umerenog patriotizma i građanskog nacionalizma, s jedne strane, do radikalnog i ponekad ekstremnog (rasističkog)

³⁵ /”Razarajuća razlika: antropologija genocida”, (prir) Alexander Laban Hinton, (Berkeley/London: University of California Press, 2002).

³⁵ Uporedi kod Lea Kupera, *The Pity of It All. Polarisation and Racial and Ethnic Relations* /”Sva tragedija polarizacije i rasnih i međunacionalnih odnosa”, (London: Duckworth, 1977).

³⁶ Uporedi kod Tona Zwaana (2001), op.cit., str. 86-105.

etničko-kulturnog nacionalizma, s druge, ova druga varijanta obično postaje dominantna, iako samo privremeno. U istoriji se to desilo u četiri slučaja, koji su u prethodnom tekstu više puta pominjani, a to su: nacionalsocijalizam /nacizam/ u Nemačkoj, nakon 1933. godine, turski radikalni nacionalizam, nakon 1913. godine, ekstremni nacionalizam Hutua, od 1990. godine naovamo, pa čak i slučaj u Kambodži, kad su Crveni Kmeri preuzeli vlast 1975. godine. Iako se ovaj poslednji slučaj isprva često tumačio kao poseban slučaj komunističkog i maoističkog radikalizma, u novijim studijama se ističe da je na mnoge politike rukovodstva, a naročito na politiku genocida, umnogome uticao etnički nacionalizam Kmera.³⁷

49. Dugoročan društveni proces stvaranja nacije, između ostalog, predstavlja proces nečijeg uključivanja u društvo i isključivanja iz njega, a, na isti način, radikalni nacionalizam predstavlja ideologiju uključivanja i isključivanja, što, na kraju, predstavlja ideologiju napada i odbrane.³⁸ Kao što je prethodno rečeno, kad se radi o stanju teške krize, dijagnoza radikalne nacionalističke ideologije će u svakom slučaju u sebi sadržati “definiciju stanja”, grubu i pojmovnu podelu nacije na “grupu koju činimo ’mi’” i na obično izrazito negativno definisanu grupu onih koji navodno predstavljaju neprijateljsku “grupu koju čine ’oni’ - ’neprijatelji’”, za koje se smatra da su krivi za stanje u koje je nacija navodno zapala. Pored toga, dijagnoza će takođe ukazati na terapiju. Tipično je da se koristi retorika i da se daju obećanja da će nacija doživeti spasenje i iskupljenje onda kada se svi budu posvetili nacionalističkoj stvari, kada se nacija bude očistila od “tuđinskih elemenata” i kada unutrašnji i spoljni protivnici i neprijatelji budu poraženi. Bez obzira na konkretne okolnosti i uslove, apostrofiraće se klasični nacionalistički kredo o političkoj autonomiji, nacionalnom jedinstvu i navodno homogenom, kolektivnom kulturnom identitetu.
50. Radikalna nacionalistička “definicija stanja” obično sadrži kratak pregled trenutne krize, koji se svodi na ideju da drugi ljudi omalovažavaju i diskriminišu naciju, da je nacija u (nedavnoj) prošlosti nepravedno izgubila moć i prestiž i da joj, u neposrednoj budućnosti, prete još teži gubici. Kao argument za to, govoriće se da su ugroženi njeni vitalni interesi, njena bezbednost, kao i njen ponos, identitet i smisao, a možda čak i puko fizičko postojanje. Isto tako /će se govoriti da/ nacija nije nimalo kriva za sve to što se desilo. Nacionalna “grupa ’mi’” najčešće se opisuje kao grupa koju čine pošteni, vredni i ispravni ljudi, koji su uvek ispunjavali svoju dužnost i koji ne traže ništa više od onoga što im realno pripada, ali koje, navodno moćna “grupa ’onih’” na razne načine ugrožava i preti im, a da to ovi prvi ničim nisu izazvali. Iako jedan deo ove dijagnoze može biti realan, on obično predstavlja mešavinu istorijskih činjenica, poluistina, ispredanja mitova i osećanja netrpeljivosti, koja može snažno da privuče mnoge ljude koje je takva kriza snašla. Nacionalistička ideologija im daje “objašnjenje” za to što se dešava, obezbeđuje im okvir uz pomoć kojeg će moći da razumeju svoju pojedinačnu i kolektivnu sudbinu, kako prošlu tako i sadašnju, a za one koji budu usvojili radikalni nacionalistički način razmišljanja, otvaraju se mogućnosti za sadržajno i svrsihodno delovanje.

³⁷ David Chandler, *The Tragedy of Cambodian History. Politics, War, and Revolution since 1945* /“Tragedija u istoriji Kambodže: politika, rat i revolucija od 1945. godine”/, (New Haven/London: Yale University Press, 1991); Ben Kiernan, *The Pol Pot Regime. Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge 1975-79* /“Režim Pola Pota: rasa, moć i genocid u Kambodži za vreme vlasti Crvenih Kmera, 1975-1979”/, (New Haven/London: Yale University Press, 2002, drugo izdanje).

³⁸ Ton Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* /kao u originalu/ (“Civilizacija i odsustvo civilizacije: proučavanje načina formiranja države i nasilja, nacionalizma i progona”), (Amsterdam: Boom, 2001), str. 81-83.

51. Upravo u tom trenutku, takav sistem kolektivnih uverenja može postati opasan za određene “grupe koje čine ‘oni’”, “ostali”, za koje se smatra da ne pripadaju naciji, već, koji se, nasuprot tome, pod pritiskom krize koja traje, sve više definišu kao prekora i prezira vredni neprijatelji, koji su krivi za sve. Snažno poistovećivanje sa sopstvenom nacijom lako može da ide ruku pod ruku sa snažnim nepoistovećivanjem sa (pripadnicima) drugih nacija i nacionalnih grupa i “izdajicama” u sopstvenim redovima. Sistemi kolektivnih nacionalističkih uverenja mogu da pobude mržnjom ispunjene kolektivne fantazije, koje lukavi političari mogu da kanališu u različite oblike kolektivnog delovanja, kao i u politike koje su uperene protiv “autsajdera”, od kojih im navodno pretila opasnost, bez obzira na to o kome se radi i na koji način su oni pojmovno obeleženi. Upravo u tome se i nalazi veza između takve radikalne nacionalističke ideologije, politike genocida i zločina genocida.
52. Sa ekstremno nacionalističkog stanovišta, treba napasti ljude koji navodno predstavljaju pretnju, pripadnike manjina ili na neki drugi način pojmovno izdvojenih kategorija ili grupa unutar stanovništva u celini. Budući da se oni zamišljaju kao oličenje apsolutnog zla, kao osnovni uzrok svih problema sa kojima se nacija suočava, kao neko ko predstavlja najveću pretnju njenom daljem postojanju i procvatu, protiv njih je dozvoljeno preduzeti sve mere. Štaviše, budući da su okarakterisani kao oličenje zla, na njih se više ne gleda kao na ljudska bića, a uobičajene moralne obaveze prema njima, kao ljudskim bićima, prestaju da važe. Oni su stavljeni van zakona, i to u najširem mogućem smislu, i treba ih isključiti, terorirati, oduzeti im imovinu, iskoreniti ih, proterati, oterati što dalje iz zemlje, i, na kraju, u najekstremnijim slučajevima, ubiti. Kao što je Leo Kuper zapazio:

“Ideološka dehumanizacija žrtava predstavlja nepromenljivo obeležje, a kroz masovni pokolj /nad njima/, poriče se da su i oni ljudska bića. To se ispoljava i u načinu na koji se postupa sa žrtvama, u odlaganju njihovih tela, u opsćenom skrnavljenju leševa. Često postoje “rituali ponižavanja”, kojima se, uz brutalan prezir, namerno odbacuju najdublje ljudske vrednosti, kao i najdublja osećanja ljudske privrženosti. Tako se mučenje muškaraca vrši pred očima njihovih supruga i dece, višestruko silovanje žena vrši se u prisustvu članova njihovih porodica, ubijaju se deca u naručju svojih majki, a potencijalne žrtve pod prisilom moraju da ubijaju druge žrtve, svoje sapatnike, i to na najstrašnije moguće načine.”³⁹

- Najčešće, u stvarnosti, pojedinci i grupe koje su meta genocida, sasvim sigurno ne predstavljaju ili jedva da predstavljaju ikakvu pretnju postojanju nacije, a kamoli da su odgovorni za probleme sa kojima se ona suočava, niti, pak, predstavljaju otelotvorenje apsolutnog zla. Međutim, stvar je u tome da, kada radikalno i nacionalistički nastrojeno političko rukovodstvo umisli da oni to jesu i kada veliki deo stanovništva takođe poveruje u to, a njihova uverenja često su osnažena žestokim propagandnim kampanjama klevetanja, ishod svega toga može biti katastrofalan. Kao što su sociolozi često primećivali, citirajući svog kolegu, W. Thomasa, koji je rekao: “kad ljudi situacije definišu kao realne, te situacije, po svojim posledicama, zaista jesu realne.”
53. Pod takvim okolnostima, političke vođe, koje pokreću politike genocida, kao i oni koji aktivno učestvuju u procesu genocida na svim nivoima odgovornosti, zapravo mogu da budu ubeđeni da rade pravu stvar, da svojoj naciji čine važnu uslugu. Oni čak mogu da budu ponosni na to što rade ili na to što su uradili - bez obzira na to koliko se

³⁹ Leo Kuper, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century* /“Genocid i njegova primena u političke svrhe u dvadesetom veku”, (Harmondsworth: Penguin, 1981), str. 104.

- njihova dela drugima mogu činiti užasnim - a posle možda čak neće osećati ni trunku kajanja za svoja dela.
54. Prethodnom tvrdnjom ne želimo da kažemo da su svi oni koji su umešani u pokretanje politike genocida ili koji u procesu genocida učestvuju kao aktivni počinioci na takva dela isključivo motivisani i podstaknuti ekstremno nacionalističkim ubeđivanjem, niti da su svi oni fanatični nacionalisti. Isto tako ne želimo da kažemo da svi počinioci genocida lično osećaju duboku mržnju prema svim pripadnicima jedne ili više ciljnih grupa. Proučavanje ponašanja počinitelja genocida, u različitim konkretnim slučajevima, pokazalo je da ljudi učestvuju u procesu genocida iz raznoraznih razloga i pobuda. Neki od njih mogu biti podstaknuti nacionalističkim ubeđenjima, uperenim protiv žrtava, ili (sadističkom) mržnjom prema njima, dok drugi u tome učestvuju radi novca ili drugih materijalnih nagrada (na primer, da bi se domogli imovine žrtava), da bi ostvarili vlastitu korist ili zato što žele da zadrže svoj posao ili da ispoštuju naređenja odozgo, zato što žele da samovoljno sprovode vlast nad drugim ljudima, zato što su željni avantura ili uzbuđenja, ili zato što žele da ostvare karijeru ili zato što misle da nemaju drugog izbora.⁴⁰
55. Međutim, tom tvrdnjom želimo da kažemo da radikalna (nacionalistička) ideologija igra veliku ulogu u davanju doprinosa razvoju ekstremne političke klime uopšte, kao i raščišćavanju terena za potencijalni genocid. Ona, pored toga, doprinosi pojmovnom izdvajanju “grupe ‘mi’”, obeležavanju ciljne “grupe ‘oni’” i njihovom isključivanju, klevetanju, žigosanju i postupanju sa njima kao da nisu ljudska bića.
56. Kada zapravo dođe do samih dela genocida, ukupna nacionalistička ideologija još više funkcioniše u kontinuitetu, kao davanje krajnjeg legitimiteta i nalaženje razloga i opravdanja za genocid. Na kraju, ukupna nacionalistička ideologija prenosi na sve počinioce genocida jedan opšti i manje-više zajednički osećaj usmerenosti, smisla, namere i svrhe. Kakve god bile njihove lične pobude, razmišljanja, osećanja i koristi, svi su oni deo jednog složenog, kolektivnog poduhvata, za koji su neraskidivo vezani, a svojim ponašanjem oni pokušavaju da taj poduhvat učine uspešnim, da izvrše progon i da se oslobode određenih kategorija ljudi koje smatraju nepoželjnim.

7. Žrtve

57. U ovom pregledu etiologije i geneze zločina genocida, pažnja je do sada uglavnom bila usmerena na počinioce genocida na različitim nivoima, a to je učinjeno s razlogom: bez njih ne bi bilo politike genocida niti procesa genocida. Međutim, mnogi istoričari i ostali koji se bave proučavanjem genocida naglasili su da je isto tako neophodno i važno da se proces genocida posmatra sa stanovišta žrtve. Vraćajući se na prethodno citiranu definiciju, svi autori ukazuju na određene aspekte koji su vezani za jednu ili više grupa žrtava. Chalk i Jonassohn naglašavaju da sami počinioci genocida određuju “grupu /koja će biti meta genocida/ i pripadnost njoj”. Feinova naglašava da se progon i genocid vrše kontinuirano, “bez obzira na to što su se žrtve predale ili što nisu predstavljale nikakvu pretnju”. U istom tonu, Charny smatra da su žrtve, u suštini, “nezaštićene i bespomoćne”, dok Horowitz žrtve opisuje kao “nedužne ljude.”
58. Kao šesti zajednički element, oko kojeg se slažu gotovo svi stručnjaci za genocid, može se reći da se žrtve obično biraju isključivo na osnovu toga što navodno

⁴⁰ Vidi, na primer, kod Christophera Browninga, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* /“Obični ljudi. Rezervni policijski bataljon 101 i ‘konačno rešenje’ u Poljskoj”/, (Njujork: HarperCollins, 1993 (1992)), str. 159-189.

- pripadaju nekoj grupi ili kategoriji, koja je određena kao meta progona i uništenja. Oni ne postaju žrtve progona i zločina genocida zbog nečega što su sami lično ili pojedinačno uradili ili što nameravaju da urade, niti zbog toga što su krivi za neki zločin ili prestup, niti zbog toga što predstavljaju bilo kakvu realnu pretnju. Moglo bi se čak reći da su njihovo pojedinačno ponašanje, njihov pojedinačni identitet, slika koju oni imaju sami o sebi, kao i njihovo samoodređenje, u velikoj meri nebitni.⁴¹ Ono što se uzima u obzir kod izbora žrtava jeste da neprijateljski nastrojani ljudi - progonitelji - određene pojedince posmatraju i definišu kao pripadnike neke grupe ili kategorije ljudi, za koju oni smatraju da zaslužuje prekor i prezir. Postojanje same te grupe ili kategorije u velikoj meri može da bude plod mašte tih neprijateljski nastrojanih ljudi, a mnoge osobine koje oni pripisuju toj grupi obično su potpuno izmišljene i proizvod su njihovih sopstvenih fantazija o kolektivnoj mržnji.
59. Na primer, pre nego što je otpočela kampanja genocida nad Jermenima, u proleće 1915. godine, oni su kolektivno proglašeni za smrtnu pretnju bezbednosti Osmanlijskog carstva, koje je tada bilo u ratu. Pored toga, na njihov račun su se smenjivale optužbe da su se obogatili na račun Turaka, u tajnoj želji da zavladaju nad turskim narodom ili da oforme sopstvenu suverenu državu na osmanlijskoj teritoriji, i na kraju, optuživali su ih za podstrekivanje neprijatelja Carstva. Takvi stavovi lepo su se uklopili u mnogo starije, rasprostranjene i izrazito negativne turske i islamske predrasude i stereotipe u vezi s Jermenima, prema kojima su oni opisivani, na primer, kao “lukavi, nepouzdati i prezira vredni hrišćani.”, kao “kauri” (arapska reč za nevernike koji zaslužuju da budu ubijeni), i kao “sultanova stoka”.⁴² Za vreme progona nemačkih Jevreja u Nemačkoj, u periodu između 1933. i 1939. godine, u zvaničnim antisemitskim propagandnim kampanjama, unedogled se ponavljalo da svi ljudi jevrejskog porekla čine međusobno povezanu zajednicu, koja, štaviše, stalno kuje zaveru protiv nemačkog naroda i nemačke države, da svaki Jevrejini čini deo te zajednice i da jevrejstvo predstavlja njihovu najvažniju i zapravo jedinu važnu odliku, njihovu takoreći suštinsku “glavnu crtu”, te da apsolutno sve što je jevrejsko predstavlja sinonim svakolikog istorijskog i savremenog zla koje se može zamisliti.⁴³ U ranim 1990-im godinama, političari i ideolozi, simpatizeri takozvanog pokreta “Moći Hutua”, proglasili su sve pripadnike plemena Tutsi, kao i njihove “izdajničke” “prijatelje” i “sluge” iz plemena Hutu, za opasne, smrtno neprijatelje Ruande, koji planiraju da pobiju sve Hutue. Za Tutsije su često koristili izraz “inyenzi” /kao u originalu/ (kinjaruandska reč, koja označava “bubašvabe” ili “gamad”), koje treba na vreme ubiti, pre nego što nanesu neko zlo.⁴⁴
60. Bez obzira na potpuno neodržive i očigledno magijske načine zapažanja, razmišljanja i rezonovanja u vezi sa ljudskim bićima kao pojedincima i njihovim odnosima sa većim

⁴¹ Alvarez (2001), op. cit., str. 48; Eric Marcusen: “Genocide and Total War” /”Genocid i totalni rat”/, u delu, *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death* /”Genocid i savremeno doba: etiologija i proučavanje slučaja masovnog ubijanja”/, (prir.) Isidor Wallimann i Michael N. Dobkowski, (Njujork: Greenwood Press, 1987), str. 101.

⁴² Melson (1992), op.cit; Zwaan (2001), op. cit., str. 198-258.

⁴³ Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews* /”Nacistička Nemačka i Jevreji”/, prvi tom, (Njujork: HarperCollins, 1997), str. 73-112; Zwaan (2001), op.cit., str. 292-293.

⁴⁴ Gérard Prunier, *The Rwanda Crisis. History of a Genocide* /”Kriza u Ruandi: istorija jednog genocida”/, (London: Hurst & Co., 2002 (1995)); Alison de Forges: “*Leave None to Tell the Story*”. *Genocide in Rwanda* /”Ne ostaviti nikoga /u životu/ da ispriča šta se desilo” - Genocid u Ruandi”/, (Njujork/London: Human Rights Watch, 1999); Philip Gourevitch, *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families. Stories from Rwanda* /”Obaveštavamo vas da će sutra ubiti nas i naše porodice. Priče iz Ruande”/, (London: Picador, 1999).

grupacijama i kategorijama, stručnjaci za genocid često su napominjali da su takvi i slični načini zapažanja i rezonovanja zapravo veoma rasprostranjeni u mnogim ljudskim društvima i da su oni odigrali značajnu ulogu u gotovo svim procesima genocida. Za vreme trajanja takvih procesa, pojedinci se (isključivo) posmatraju na osnovu njihove navodne pripadnosti nekoj grupi ili kategoriji, a pošto se smatra da je ta grupa odnosno kategorija izuzetno zla, pošto je proglašena za kolektivnog krivca i pošto predstavlja metu kolektivne osude, dopušteno je progoniti i uništavati takve pojedince.

61. Stručnjaci za društvene nauke i istoričari, koji se bave proučavanjem procesa progona i genocida, takođe su istakli još nekoliko mehanizama i postupaka, koji se redovno pojavljuju u tom kontekstu. Često je primećeno, na primer, da je grupa (ili više njih), koja je određena za progon, obično ranjiva. Takođe su iznete tvrdnje da ta upravo ta ranjivost može da bude jedan od glavnih razloga zbog kojih je ona i određena kao meta progona odnosno genocida. Svakako je mnogo lakše napasti neku grupu koja od samog početka nije mnogo moćna, nego neku grupu koja se dobro utemeljila u društvu i koja je uticajna i moćna. Međutim, stav koji su izneli Charny i ostali, o tome da su žrtve “u suštini bespomoćne i nezaštićene”, može se donekle doraditi, jer se ne radi toliko o tome da su žrtve relativno slabe i bespomoćne od samog početka procesa genocida, već se više radi o tome da, zbog samog procesa genocida i tokom njegovog trajanja, one postaju sve ranjivije i bespomoćnije. U određenim slučajevima, do toga može doći na različite načine, a u jednom te istom slučaju, počinioci genocida mogu da primene različite taktike da bi žrtve lišile svake moći, kao i sredstava moći koje su one prethodno imale na raspolaganju.
62. Na primer, za vreme progona Jevreja u Nemačkoj, pre Drugog svetskog rata, Jevreji su postepeno lišavani svih svojih građanskih prava i prava na državljanstvo, ostajali su bez posla i drugih sredstava za život, bili su (pseudo-) legalno redefinisani kao “Jevreji”, a ne kao nemački građani, sve više su bivali isključivani iz javnog života, bilo im je ograničeno kretanje na javnim mestima, gubili su svoje kuće, svoja socijalna prava, nisu imali pristup zdravstvenoj zaštiti, sredstvima javnog prevoza, školama i univerzitetima, i tako dalje. Sve ovo, i mnogo više od toga, desilo se u razdoblju od šest godina, uglavnom kroz primenu političkih i birokratskih mera, kao i putem prinude (premda uz stalne i ozbiljne pretnje fizičkom prinudom u pozadini), a delimično kroz neposredno fizičko nasilje (ili pretnje fizičkim nasiljem). Tokom tih šest godina, oni su praktično izgubili sva svoja sredstva moći, a Jevreji koji su ostali u Nemačkoj - skoro polovina njih je napustila zemlju – a to su uglavnom bili starci, sirotinja i bespomoćni, zaista su postali veoma ranjivi i time izloženi daljim napadima. U slučaju progona i genocida nad Jermenima, u osnovi se isti događaj - u kojem su ljudi koji su bili određeni kao meta genocida bili lišeni sredstava moći - odvijao mnogo brže, a tu su primenjene i druge taktike. Tokom prvih meseci 1915. godine, svi jermenski oficiri i vojnici u osmanlijskoj vojsci - od kojih su mnogi bili mobilisani upravo zbog rata - bili su lišeni činova, morali su da predaju svoje oružje i poslani su u takozvane “radne bataljone”. Oni su u tim bataljonima bili prisiljavani da obavljaju najteže poslove, u užasnim uslovima, što je dovelo do smrti velikog broja muškaraca jermenske nacionalnosti, čiji je broj takođe desetakovan neposrednim ubijanjem. U aprilu 1915. godine, na stotine vodećih i uticajnih jermenskih političara, poslovnih ljudi, advokata i pripadnika drugih profesija, kao i intelektualaca, uhapšeno je u prestonici, u roku od samo nekoliko dana, i deportovano vozom, nakon čega su skoro svi ubijeni. U te dve brze i ubilačke akcije, počinioci genocida uspeali su da liše jermensko stanovništvo velikog dela njegovog rukovodstva, a time i njegove moći, a

- verovatno u velikoj meri zahvaljujući tome, počiniooci genocida su sa relativnom lakoćom mogli da otpočnu masovnu deportaciju ljudi, koji su pešice morali da pređu velike razdaljine, što je mnoge od deportovanih lica koštalo života. Na početku ovih deportacija, koje su trajale više meseci i koje su se dešavale gotovo na celoj teritoriji /osmanlijskog/ Carstva, obično se vršilo razdvajanje muških glava domaćinstava, kao i dečaka starijeg uzrasta, od starijih muškaraca, žena i dece, pa su prvo oni bili deportovani, a kasnije je došao na red preostali deo zajednice.⁴⁵
63. Trebalo bi da se podvuče da ove tri mere prinudnog proterivanja ljudi sa njihovih ognjišta, nasilnog razdvajanja porodica i domaćinstava, kao i masovne deportacije ljudi na nepoznata odredišta, koje čine sastavni deo gotovo svakog procesa genocida, same po sebi, umnogome doprinose tome da se ljudi osećaju krajnje bespomoćnim i ranjivim. Nasilnim prekidom postojećih društvenih odnosa unutar grupe, snažnim ometanjem normalnog društvenog života grupe i upotrebom nasilja, one takođe u velikoj meri doprinose samom uništenju grupe. Za ljude na koje se to odnosi, takve mere, po pravilu, podrazumevaju katastrofalna iskustva i veliko zlo. Onima koji prežive sve to, obično je veoma teško ili gotovo nemoguće da se oporave.
64. Stručnjaci za genocid zapazili su takođe određenu pojavu koja redovno prati proces progona i genocida i koja jednu ili više ciljnih grupa (ili njen /njihov/ veliki deo) obično zatiče nespremne. Naročito na početku takvog procesa, potencijalnim žrtvama je veoma teško da shvate šta se dešava, pa čak i kasnije, kada je taj proces već uveliko u toku i kada je postao donekle uočljiviji, mnogim pripadnicima jedne ciljne grupe ili više njih i dalje je teško da uvide i shvate šta će se dogoditi. Očigledno je da počiniooci genocida žele da postignu upravo takav efekat. Držeći svoje prave namere u tajnosti, svesno krijući svoje planove i pripreme u najvećoj mogućoj meri, kroz primenu raznoraznih taktika, kroz namerno obmanjivanje i zavaravanje (pripadnika) jedne ili više ciljnih grupa, za vreme trajanja procesa progona, oni pokušavaju da postignu maksimalni efekat iznenađenja za svoja dela, da onesposobe žrtve, da pojačaju njihov osećaj neizvesnosti i nesigurnosti i da na taj način ostvare svoje ciljeve.
65. Uprkos svim tim namernim aktivnostima, unapred smišljenim od strane počinilaca genocida, mnogim žrtvama je i dalje teško da predvide šta sve ti drugi, neprijateljski nastrojani ljudi planiraju da im učine. Niko ne može da predvidi budućnost, često je veoma teško doći do pouzdanih informacija, a u nesigurnim vremenima to je još mnogo teže, pa žrtve najčešće žive između nade i straha. Čak i onda kada tuđinska i neprijateljski nastrojena okupatorska sila odredi grupe ili kategorije ljudi koje će biti meta genocida, kao što je to bio slučaj sa mnogim jevrejskim građanima u evropskim zemljama koje su bile pod nemačkom okupacijom, čoveku veoma teško može u potpunosti da dopre do svesti da ta sila namerava da do kraja potpuno uništi njegov život, porodicu i rođake, kao i veću grupu ili kategoriju kojoj on smatra da pripada. Isto tako, čovek još teže može da zamisli i da dođe do zaključka da njegova sopstvena vlada ili sopstvena država, a verovatno i neko od njegovih nadređenih, kolega, poznanika, suseda ili drugih ljudi koje igrom slučaja lično poznaje, planiraju takvo uništenje. Međutim, čak i oni koji imaju manje-više dobar predosećaj ili mogu sa tačnošću da predvide šta ih čeka, samo donekle mogu da shvate šta sve može da ih zadesi.
66. U osnovi postoje samo tri načina na koje ljudi, koji se manje-više iznenada suoče sa (pretnjom) organizovanim, oružanim - a time i moćnim - drugim ljudima sa

⁴⁵ Vahakn N. Dadrian, *The History of Armenian Genocide.* "Istorija genocida nad Jermenima" / (Njujork/Oksford: Berghahn Books, 1997); Melson (1992), op.cit.; Zwaan (2001), op.cit., str. 198-258.

neprijateljskim namerama, obično reaguju.⁴⁶ Mogu da pokušaju da se sakriju ili da pobjegnu, mogu da pruže neki vid otpora ili čak da se bore, ili, pak, mogu da pokušaju da se prilagode, kako najbolje znaju i umeju, trenutnim okolnostima i uslovima koji se obično jako brzo i iz korena menjaju.

67. Što se tiče prve opcije, sociolozi i istoričari su više puta objasnili da je za skrivanje po velikim ili malim gradovima ili po selima, neophodno da potencijalne žrtve imaju pouzdane prijatelje, u koje imaju poverenja, ili neke druge kontakte izvan ciljne grupe, ljude koji uz to imaju sredstava za tako nešto i koji su spremni i voljni da preuzmu na sebe rizik i sakriju one za kojima su organi vlasti raspisali poternice. Gotovo u svakom slučaju progona i zločina genocida, pružanje pomoći ljudima koji su meta progona odnosno genocida strogo je zabranjeno i često se žestoko kažnjava. Takođe mogu biti potrebne znatne svote novca da bi se platio boravak u nekom koliko-toliko sigurnom skrovištu. Kada ljudi uspeju da pobjegnu u brda, planine ili u šume i tamo se sakriju, što se, u nekim slučajevima, i dešavalo, na primer, za vreme progona Jermena, u slučaju Kambodže, kao i u Ruandi, 1994. godine, njima, posle izvesnog vremena, zatreba makar nekakva pomoć sa strane, da bi došli do hrane i ostalih osnovnih potrepština za život. Pored toga, u svim takvim slučajevima stalno postoji rizik od izdaje. Pokušaji bekstva podrazumevaju i druge teškoće, jer su za to, između ostalog, potrebna finansijska sredstva, bezbedan prevoz, putovanje bez neprituljaka i mesta preko kojih će moći da izađu iz zemlje. Kada među stanovništvom ima mnogo ljudi koji su neprijateljski raspoloženi prema pripadnicima ciljne grupe, bekstvo postaje opasno. Osim toga, u svim takvim slučajevima, moraju se doneti drastične odluke i to obično u veoma kratkom vremenskom periodu. Zbog svih tih problema, samo sasvim mali broj pripadnika ciljne grupe moći će da se sakrije, a da li uopšte postoji mogućnost bekstva za veće grupe ljudi umnogome zavisi od ukupne situacije. U istočnoj Anadoliji, na primer, znatan broj grupa Jermena uspeo je da pobjegne prilikom povlačenja ruske vojske, 1915. godine, neki su preko granice prešli u Iran, dok je jedna manja grupa Carstvo napustila preko mora, gde su ih prihvatili francuski i engleski ratni brodovi, koji su, igrom slučaja, krstarili uz obalu, ali je, ipak, najveći deo jermenskog stanovništva ostao zarobljen. Iako (preteći) proces progona i genocida predstavlja pozadinu za veliki talas izbeglica širom današnjeg sveta, masovno bekstvo jedne ili više ciljnih grupa uglavnom predstavlja izuzetak.
68. Još je ređa druga opcija, pružanje otpora ili borba. Kao što je konstatovano u prethodnom tekstu, ciljna grupa obično nije naoružana niti organizovana da bi mogla da upotrebi silu, dok je za počinioce genocida, koji su pripremljeni, organizovani i naoružani, tipično da napadaju iznenada. Bilo da se radi o masovnim hapšenjima, nakon kojih sledi pritvaranje, a potom i deportacija, bilo da se radi o razornim, žestokim napadima ili racijama, u nekim krajevima ili gradovima, selima ili zaseocima, u svim tim slučajevima, policijske jedinice i vojne ili paravojsne snage lako će postati nadmoćni u takvoj situaciji. U takvim situacijama, događaji se brzo smenjuju, mnogi ljudi će biti prestrašeni i zbunjeni, a time i paralisani, pa će najveći broj ljudi raditi onako kako im se kaže. U nekoliko slučajeva, stručnjaci za genocid, kao i ostali stručnjaci, rekonstruisali su događaje u kojima je otpor pružen individualno i kolektivno ili od strane bolje organizovanih pokreta otpora, kao i slučajeve žestokih pobuna, koje su izvršene pod užasnim okolnostima. Treba se setiti pobune u varšavskom getu, pobune u logorima smrti u Sobiboru i Treblinki, delovanje jevrejskih grupa partizana u istočnoj Evropi, kao i učešća Jevreja u pokretima otpora u

⁴⁶ Uporedi kod Zwaana (2001), op.cit., str. 340-341. Biolozi su više puta naglašavali da obično postoje tri moguće reakcije na iznenadni napad, a to su "strah, strah i /samo/ strah."

zapadnoj Evropi. Kad se radi o Jermenima, treba se setiti kako su, u aprilu 1915. godine, oni uspeli da odbrane grad Van od jakih snaga turske vojske, kao i herojske borbe jedne grupe Jermena, koji su potom uspeli da pobegnu u planine Musa Dagh. Za vreme genocida u Ruandi, 1994. godine, hrabri pojedinci, pripadnici kako plemena Hutu tako i plemena Tutsi, uložili su velike napore da zaustave nemile događaje, a bilo je i nekih grupa Tutsija, koje su ponekad sa uspehom započinjale borbu protiv svojih progonitelja. Iako su, pri tome, mnogi od njih stradali, takvi naponi da se pruži otpor nekim drugim ljudima su spasili živote. Štaviše, takvim podvizima svima se jasno stavlja do znanja da nije tačno da, za vreme genocida, ljudi koji su njegova meta dopuštaju da ih njihovi napadači "kao ovce vode na klanje". Međutim, bez obzira na to na koji način se tumače takvi događaji, zaključak je da, s obzirom da postoji ogromna neravnoteža moći između progonitelja, sa jedne strane, i žrtava, sa druge, pružanje otpora ili borba retko kada predstavlja mogući način ponašanja za većinu pripadnika jedne ili više grupa nad kojima se vrši progon.

69. Prema tome, treći način ponašanja, kada se ljudi trude da se na najbolji mogući način prilagode promenljivim uslovima i okolnostima, predstavlja i najčešći način na koji se najveći broj pripadnika jedne ili više ciljnih grupa ponaša kada se neposredno suoči sa progonom. Treba naglasiti da se ljudi za ovu opciju ne opredeljuju svojevolejno, već da tako postupaju pod jakom i konstantnom prinudom i prisilom, koju sprovode drugih ljudi koji su neprijateljski nastrojeni prema njima, uz pomoć ozbiljnih pretnji i fizičkog nasilja. Značajna opšta posledica svega toga jeste da progonjeni, pojedinačno ili kolektivno, tada još više gube svoju relativnu autonomiju, svoju slobodu i nezavisnost da se ponašaju onako kako žele. Iako ovde postoje razlike između pojedinaca i grupa progonjenih, u zavisnosti od konkretnih okolnosti u kojima se nalaze, skoro svi oni će postati ranjiviji, a tu ranjivost, samu po sebi, progonitelji mogu da iskoriste da bi se prema njima ponašali još okrutnije. Međutim, bez obzira na to kako se progonitelji i žrtve ponašaju, njihovo ponašanje teško da se može meriti "normalnim" aršinima ličnog izbora, odgovornosti i moralnosti, jer, pod ekstremnim uslovima žestokog progona, ti aršini prestaju da važe.
70. Žrtve progona, kada dospeju u ruke progoniteljima, može zadesiti svakakva sudbina. Mogu dospeti u pritvor, na kraće ili na duže vreme, u privremenim pritvorskim jedinicama, zatvorima, improvizovanim ili dobro organizovanim koncentracionim logorima, ili biti zaključani u getima ili u određenim krajevima grada. Mogu biti prisiljavani da rade najteže fizičke poslove u gradovima, logorima ili na seoskim imanjima. Mogu biti deportovani pod različitim okolnostima i na različite načine: pešice, vozom, autobusima, kamionima ili brodovima. Tokom samog transporta, može da se desi da deportovana lica upadnu u zasedu, da budu opljačkana i (više puta) terorisana putem silovanja, mučenja, ranjavanja i ubistva, ili da, u nedogled, budu premeštana sa jednog odredišta na drugo. Mogu biti ubijana u improvizovanim ili organizovanim pokoljima obavljenim na licu mesta ili na posebnim, obližnjim ili udaljenim, gubilištima. To može da se desi i kasnije, u logorima smrti ili na nekim drugim mestima. Isto tako, postoji mnogo različitih načina da se ti ljudi unište i ubiju.
71. Ako čovek pokuša da zamisli kakva je bila sudbina žrtava, ne samo u opštem smislu, već i u svim užasnim detaljima, tek onda se može ponadati da će donekle uspeti da pronikne u pravu suštinu procesa progona i genocida.

8. Rezime

Na prethodnim stranicama izneli smo sledeće tvrdnje:

- Kao prvo, pažljivo se mora napraviti razlika između genocida i drugih masovnih zločina koji su upereni protiv određenih grupa ljudi, s jedne strane, i rata i građanskog rata, s druge strane, dok istovremeno treba priznati da stanje rata ili građanskog rata može na različite načine da doprinese razvoju procesa genocida.
- Kao drugo, naglašeno je da se zločini genocida razvijaju i dešavaju isključivo u uslovima teških i trajnih kriza. Opšti model pojave takvih kriza izložen je u veoma sažetom obliku. Suštinu takve krize čine destabilizacija određene države-društva, procesi polarizacije, narušavanja mira, kao i pojačana primena nasilja.
- Kao treće, za vreme trajanja krize, može da se desi da neka radikalna i nemilosrdna politička elita uspe da preuzme organizaciju države. Može se smatrati da su političko ponašanje i odluke tog političkog rukovodstva od presudnog značaja za pojavu genocida. Iznete su tvrdnje da je za proces genocida tipično da se razvija u smeru “odozgo nadole” a ne u smeru “odozdo nagore”, mada država u tome može konkretno da učestvuje na različite načine. Jedan logičan zaključak je da su najviši državni organi uvek odgovorni za ono što se dešava tokom procesa genocida, a drugi takav zaključak podrazumeva da “pojedinačna” dela genocida (takođe) treba posmatrati u odnosu na pozadinu preovlađujuće strukture moći i organa vlasti u određenoj državi-društvu.
- Kao četvrto, naglašeno je da je najbolje da se genocid posmatra kao (izuzetno složen) proces, koji ima svoj početak, strukturisani tok, za koji se može uočiti da ima svoje faze, kao i svoj kraj, koji obično nastupa nakon žestoke spoljne intervencije. U pokušaju da se pronikne u suštinu procesa genocida, isto tako treba obratiti pažnju na proces odlučivanja, na postepen proces planiranja i organizacije, kao i na podelu poslova unutar same kategorije počinitelaca genocida.
- Kao peto, izneta je tvrdnja da je ideologija takođe od presudnog značaja za pojavu genocida. U tome istaknutu ulogu imaju raznorazni oblici radikalnog nacionalizma. Oni doprinose stvaranju ekstremne političke klime, obeležavanju grupa ili kategorija koje su određene kao mete genocida, a procesu genocida daje se legitimitet i nalaze se opravdanja za njega, a počinioci genocida stiču osećaj orijentacije, namere i svrhe.
- Kao šesto, podvučeno je da svaki proces genocida takođe treba posmatrati sa stanovišta žrtava, koje se obično biraju na osnovu njihove navodne pripadnosti grupi ili kategoriji koja je određena kao meta progona. Izneta je tvrdnja da, takve grupe, štaviše, postaju sve ranjivije i nezaštićenije tokom samog trajanja procesa genocida, da im je veoma teško da predvide šta će se desiti, kao i to da su njihove mogućnosti delovanja (reagovanja) jako ograničene. Kako se u procesu proučavanja, procenjivanja i donošenja suda o genocidu ne bi izgubila najvažnija nit, čini se da je najbolje da se sudbina žrtava, kao bitan orijentir, nikako ne gubi iz vida.